

Troškovi emigracije mladih iz Bosne i Hercegovine

Western Balkans
Democracy Initiative

 Funded by
UK Government

Sadržaj

S

Sažetak

[Strana 4](#)

U

Uvod

[Strana 5](#)

1.

Statistika migracija

[Strana 7](#)

2.

Ekonomska priroda
migracija

[Strana 13](#)

3.

Troškovi emigracije
mladih

[Strana 18](#)

4.

Zaključak

[Strana 47](#)

3.1.

Koliko iznose ukupni troškovi školovanja
koje je okončano 2018. godine?

[Strana 20](#)

3.2.

Koliki su efekti na
ekonomsku aktivnost?

[Strana 33](#)

3.3.

Ekonomska korist
migracije stanovništva

[Strana 43](#)

Predgovor

Istraživačka studija „Troškovi emigracije mladih“ prva je takve vrste koja je pružila podatke o emigraciji iz Bosne i Hercegovine i odgovorila na pitanje: koliko Bosnu i Hercegovinu košta emigracija mladih?

Ovo je jednostavno pitanje, ali se dotiče veoma složenog fenomena. Iako je bilo istraživanja o raznim motivima i uzrocima emigracije, što je složen globalni fenomen koji postoji od početka čovječanstva, bilo je veoma malo ili nimalo podataka o stvarnim troškovima emigracije.

Ova studija predstavlja procjenu troškova i finansijskog utjecaja na Bosnu i Hercegovinu te gubitaka koje izaziva zabrinjavajuće veliki broj ljudi koji svake godine napušta Bosnu i Hercegovinu.

Istraživanje kvantificira efekte i implikacije emigracije na cjelokupnu bosanskohercegovačku ekonomiju i gubitke u bruto domaćem proizvodu (BDP), pri čemu se bliže razmatra kako se doznake troše.

Namjera je da ovi podaci budu prezentirani donosiocima odluka, široj javnosti, medijima te vladinim institucijama i civilnom sektoru. Nadamo se da će podatke koristiti široka koalicija aktera koja bi tada mogla predstaviti politička rješenja o tome kako smanjiti troškove emigracije mladih i njene negativne efekte. Očekujemo da će ova studija inicirati i širu diskusiju o temi emigracije mladih.

Studiju je proveo Institut za razvoj i inovacije, think tank iz Srbije, uz podršku Westminster fondacije za demokratiju (WFD).

Fondacija se zahvaljuje Institutu za razvoj i inovacije za ovu opsežnu i detaljnu studiju kao i Vladi Ujedinjenog Kraljevstva za podršku u objavljivanju studije.

WFD je britanska javna ustanova posvećena jačanju demokratije širom svijeta. U avgustu 2018. godine, WFD je pokrenuo trogodišnji regionalni program za Zapadni Balkan pod nazivom „Demokratska inicijativa za Zapadni Balkan“. Inicijativu finansira Fond za spriječavanje konflikata, stabilnost i sigurnost (CSSF).

Sarajevo, april 2020.

Emil Atanasovski
Direktor WFD-a za
Zapadni Balkan

Nermina Voloder
Direktorica WFD-a u
Bosni i Hercegovini

Sažetak

Migracije stanovništva bivše Jugoslavije u zemlje Zapadne Evrope počele su šezdesetih godina prošlog vijeka, nakon dogovora jugoslovenskog rukovodstva s liderima Austrije, Francuske, Švedske i Njemačke. Nakon početnog interesiranja, sve do 1978. godine, broj radnika iz Bosne i Hercegovine na takozvanom privremenom radu u inozemstvu postepeno se smanjivao. Međutim, uslijed ratnih zbivanja u periodu 1992-1995. nekoliko puta je povećan broj migranata i izbjeglica, a trend iseljavanja se nije smanjio sve do danas.

U Bosni i Hercegovini ne postoje adekvatni podaci o iseljeništvu koji bi omogućili analizu obima, starosne dobi, spola, obrazovne strukture i drugih karakteristika. Također, ne postoji ni baza podataka da bismo taj fenomen sistematski pratili u budućnosti. Stoga, s ciljem kvantificiranja ekonomskih efekata migracija kroz troškove obrazovanja i gubitak potencijalnog BDP-a, kao i priliv doznaka, za potrebe ovog istraživanja simulirani su različiti scenariji na osnovu dostupnih relevantnih podataka (kao što su podaci OECD-a) i određenih hipoteza.

Troškovi školovanja državljanina Bosne i Hercegovine koje se završilo 2018. godine, kumulativno posmatrano, koštalo je oko 13.000 eura za osnovnu školu, 20.200 za srednju školu i oko 29.000 eura za završene akademske studije. Prosječni troškovi završenih postdiplomskih studija (doktorskih studija) u Bosni i Hercegovini iznose oko 43.000 eura. Posmatrano po entitetima, pokazalo se da su u Republici Srpskoj i Federaciji BiH troškovi obrazovanja na svim nivoima obrazovanja bliski prosjeku države u cjelini, dok su u Brčko distriktu ti troškovi znatno iznad prosjeka. Ovaj rezultat je prvenstveno posljedica činjenice da je prosječna plaća u sektoru obrazovanja u Brčko distriktu veća nego u entitetima.

Rezultati pokazuju da je direktno i indirektno, uslijed nemogućnosti da se odlazak jednog stanovnika spriječi njegovim produktivnim zapošljavanjem, generiran godišnji gubitak potencijalnog BDP-a po osobi od oko 21.000 eura. Pri tome treba napomenuti da, posmatrano po entitetima, postoje veoma male oscilacije, pa je tako u Federaciji BiH taj gubitak najveći i iznosi oko 21.700 eura, u Republici Srpskoj je nešto manji, oko 19.900 eura, dok u Brčko distriktu iznosi nešto više od 19.200 eura.

Istovremeno, postoje pozitivni efekti na nacionalnu ekonomiju uslijed emigracije. Najvažnija direktna korist migracionih tokova jesu doznake. Doprinos doznaka i ostalih ličnih transfera BDP-u od 8% čini da je BiH u samom evropskom vrhu kada se posmatra stopa doprinosa ovih transfera BDP-u.¹ Ako se posmatraju i drugi izvori koji dolaze iz inozemstva (socijalni prihodi i prihodi privremenog radnika), doprinos BDP-u prelazi 14% i dostiže skoro 2,5 milijardi eura godišnje.² Veličina doznaka u BDP-u ukazuje i na njihovu visoku vrijednost i nizak BDP, odnosno na nerazvijenu ekonomiju i nedovoljnu ekonomsku aktivnost u Bosni i Hercegovini.

Uprkos značajnom učešću u BDP-u, doznake nemaju dodatni utjecaj na ukupni ekonomski rast, jer se koriste za ličnu potrošnju u domaćinstvima, dok su poslovna ulaganja – investicije, minimalna.³

1

Obračun autora na osnovu baze podataka Međunarodnog monetarnog fonda - Balance of Payments and International Investment Position Statistics

<https://data.imf.org/?sk=7A51304B-6426-40C0-83DD-CA473CA1FD52&sid=1542640458779>

2

Ibid

3

Anketa o potrošnji domaćinstva 2015, Agencija za statistiku BiH, 2018.

http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018CIS-_01_2015_Y1_0_BS.pdf, strana 75

Uvod

Migracije kao proces premještanja ljudi kroz historiju su igrale ključnu ulogu u oblikovanju svijeta kakav danas poznajemo. Ljudi su uvijek migrirali, u grupama ili kao pojedinci, bježeći od rata ili siromaštva, vjerske netolerancije ili političke represije, tražeći nova mjesta i nove prilike, s jednog kontinenta na drugi, iz zemlje u zemlju ili unutar iste zemlje.

Danas, u jeku globalizacije, tj. širenja tržišta roba i kapitala, uklanjanja barijera u trgovini, saobraćaju i putovanju ljudi, standardizaciji proizvoda i usluga, uvjeta rada u cijelom svijetu, znanje postaje najvažniji ekonomski resurs, pa i migracija radne snage postaje dominantan oblik migracionih tokova. Iako internacionalna migracija radne snage nije fenomen savremenog društva, ona u posljednjih nekoliko decenija dostiže neslućene razmjere. Za razliku od nekih istočnoevropskih zemalja, čije je stanovništvo počelo u značajnom broju migrirati tek kada su postale članice Evropske unije, stanovništvo nekadašnje Jugoslavije još se prije pola vijeka otisnulo u masovne migracione tokove prema zapadu i to uz podršku država na obje strane.⁴ Time su jedni podmirivali nedostatak radne snage u primarnom sektoru, a drugi su se zadovoljavali deviznim doznakama radnih migranata, za koje nisu imali kapacitete u svojoj nedovoljno razvijenoj privredi.

Na današnje migracije utječe široka lepeza „push“ i „pull“ faktora. Nakon raspada Jugoslavije, ratnih sukoba i tranzicije, ljudi odlaze u potragu za boljim životnim standardom, mogućnostima stručnog usavršavanja, stabilnošću i pouzdanim sistemima društva, stvaranjem baza za buduće generacije itd. Pored toga, struktura migrantskog stanovništva se mijenja, sve više odlaze mladi perspektivni ljudi radi studiranja u inozemstvu ili visokoobrazovani i visokokvalificirani nakon završenog školovanja (tzv. odliv mozgova).

Mnogi visokokvalificirani stručnjaci ili preduzetnici imaju koristi od mogućnosti globalizirane ekonomije, jer se određene zemlje takmiče da bi privukle visokokvalificirane osobe kroz privilegirana pravila o ulasku i boravku.

Češće nego ranije, aktuelno je spajanje porodica. Ulazak supružnika, djece i drugih rođaka prethodnih primarnih migranata, često je najveća pojedinačna kategorija ulaska u mnogim zemljama.

Svijest o utjecaju mehaničkog kretanja stanovništva na društveno-ekonomske prilike u zemlji nameće potrebu za upravljanjem migracijama u zemljama na obje strane. Za sveobuhvatnu procjenu prirode, obima i karakteristika ove pojave, kao i njenih posljedica, potrebni su adekvatni podaci. Međutim, brojna su ograničenja administrativnih i statističkih podataka, jer u različitim zemljama ili institucijama, metodologije i definicije mogu varirati u zavisnosti od svrhe za koju se prikupljaju.

Ovim radom se pokušava, na bazi javno dostupnih demografskih statistika, statistika obrazovanja i makroekonomskih podataka, kvantificirati utjecaj aktuelnog emigracionog trenda na privredu Bosne i Hercegovine te postaviti osnov za dalje detaljnije i dublje analize.

Tri ključna pitanja na koja se analizom pokušava odgovoriti su:

1. Koliki je iznos prosječnog troška školovanja visokoobrazovanog lica?
2. Koliki je oportunitetni trošak u pogledu gubitka potencijalnog BDP-a generiran godišnjom emigracijom stanovništva?
3. Koji su i koliki pozitivni efekti migracionog toka na privredu?

1. Statistika migracija

Bosna i Hercegovina je nakon Drugog svjetskog rata, u sklopu tadašnje Jugoslavije, imala trajni porast ukupnog broja stanovnika⁵, jer je spadala u grupu natprosječnih prema prirodnom priraštaju (sa Crnom Gorom i Makedonijom). Međutim, prirodni priraštaj nakon rata, koji je završen 1995. godine, bilježi pad, koji 2008. godine dovodi do izjednačavanja broja živorođenih i umrlih (po 8,9 na hiljadu stanovnika)⁶, a time i do stagnacije i umjerenog pada broja stanovnika po osnovu ovog pokazatelja.

5

Tematski bilten
„Demografija“, Agencija za
statistiku BiH, 2010.

[http://www.bhas.ba/
tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf](http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf)

6

Tematski bilten
„Demografija“, Agencija za
statistiku BiH, 2010.

[http://www.bhas.ba/
tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf](http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf)

7

Rezultati popisa 2013,
Agencija za statistiku BiH,
2016.

[http://www.popis.gov.ba/
popis2013/doc/
RezultatiPopisa_SR.pdf](http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_SR.pdf)

Ipak, ono što je alarmantno jeste masovni odliv stanovništva koji neuporedivo značajnije utječe na smanjenje broja stanovnika. Naime, proces iseljavanja koji je počeo 60-ih godina prošlog vijeka, tokom 70-ih je počeo jenjavati. Međutim, tokom ranih 90-ih, uslijed ratnih dešavanja, taj se proces intenzivira i ne gubi na značaju ni danas, 25 godina nakon završetka rata. Radi se o dugoročnom trendu koji se ne može objasniti samo trenutnom političkom ili ekonomskom situacijom, već zahtijeva analizu različitih aspekata.

Prema podacima Popisa iz 1991. godine, Bosna i Hercegovina je imala oko 4.380.000 stanovnika, dok je prema Popisu iz 2013, taj broj pao na gotovo 3.530.000⁷, što je oko 850.000 lica, odnosno skoro 20%, manje. Međutim, neka druga istraživanja, poput Ankete o radnoj snazi (ARS), pokazuju još dramatičniji pad. Naprimjer, prema podacima ove ankete provedene 2013⁸, Bosna i Hercegovina je imala 3.050.000 stanovnika (oko 480 hiljada manje nego što je evidentirano Popisom), a prema podacima ARS-a iz 2018⁹, procjenjuje se da je broj stanovnika u Bosni i Hercegovini 2017. godine manji za dodatnih 316 hiljada i da iznosi 2.734.000, što po entitetima iznosi: Federacija Bosne i Hercegovine 1.728.000, Republika Srpska 943.000, a Brčko distrikt Bosne i Hercegovine oko 63.000 stanovnika.

Zvanična statistika o migracijama, koju provodi Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, u saradnji s entitetskim zavodima (Federalnim zavodom za statistiku i Republičkim zavodom za statistiku Republike Srpske), prati samo unutrašnje migracije i doseljenja iz inozemstva, a ne i preseljenja u inozemstvo, tako da ova institucija ne nudi podatke o migracijama iz Bosne i Hercegovine.

Ipak, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, u okviru svoje nadležnosti za iseljništvo, prikuplja podatke o bosanskohercegovačkoj emigraciji koji se odnose na broj, spol, status, zaposlenost, uključenost u obrazovni sistem i integriranost u državama prijema, novčane doznake i dr. Podaci koje prikuplja ovo ministarstvo (na nivou države Bosne i Hercegovine) sadrže zvanične podatke nadležnih institucija u Bosni i Hercegovini, agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatsko-konzularnih predstavništva Bosne i Hercegovine, na osnovu kojih izrađuje godišnje Izvještaje o stanju emigracije iz Bosne i Hercegovine. Prema ovom izvještaju za 2018. godinu, procjena ukupnog broja lica koja žive u iseljništvu, a koja vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine, iznosi najmanje 2 miliona (dok ukupan broj prve generacije emigranata iz BiH, odnosno onih koji su rođeni u BiH, a žive izvan njenih granica, iznosi oko 1.691.350)¹⁰, što čini oko 56% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine prema Popisu iz 2013.

8

Anketa o radnoj snazi 2013,
Agencija za statistiku BiH,
2013.

[http://www.bhas.ba/
ankete/BHAS_Ars_BH_press.pdf](http://www.bhas.ba/ankete/BHAS_Ars_BH_press.pdf)

9

Anketa o radnoj snazi 2018,
Agencija za statistiku BiH,
2018.

[http://www.bhas.ba/
tematskibilteni/
LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf](http://www.bhas.ba/tematskibilteni/LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf)

10

Izvještaj o provedbi politike o
saradnji sa iseljništvom za
2018. godinu, Ministarstvo za
ljudska prava i izbjeglice
Bosne i Hercegovine, 2019,
strana 13

[https://dijaspora.mhrr.gov.ba/
wp-content/uploads/2018/02/
Izvjestaj-o-provedbi-Politike-za-
2018_11.3..pdf](https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2018/02/Izvjestaj-o-provedbi-Politike-za-2018_11.3..pdf)

11

International Migration Database,
OECD baza podataka

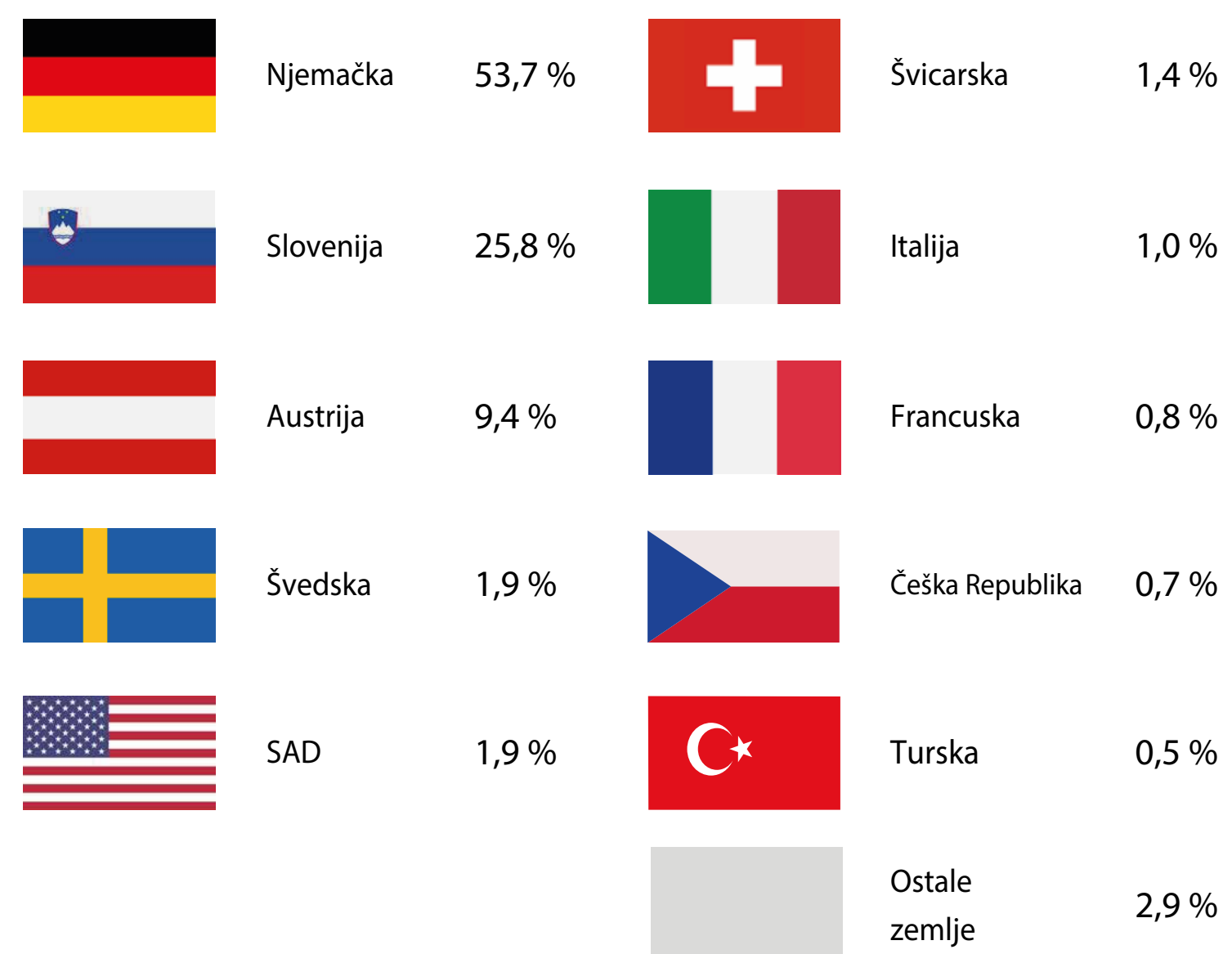
[https://stats.oecd.org/
Index.aspx?DataSetCode=MIG](https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MIG)

Na osnovu podataka Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), procjenjuje se da je u 36 zemalja članica ove organizacije, u periodu od 2013. do 2017. godine, iz Bosne i Hercegovine, trajno ili privremeno, emigriralo oko 184.000 osoba, odnosno 36.800 osoba godišnje. Iz godine u godinu broj emigranata raste, pa se sa 28.000, koliko je odselilo 2013. godine, ovaj broj popeo na 44.700 u 2018. godini.¹¹

Posmatrano po zemljama, prema podacima OECD-a, omiljene destinacije stanovnika Bosne i Hercegovine su Njemačka, gdje je otišlo više od polovine (54%), Slovenija sa 26% i Austrija sa 9% ukupnog broja emigranata.

Struktura migranata iz Bosne i Hercegovine prema zemlji destinaciji, 2017. godina %

Izvor: International Migration Database, baza podataka OECD-a

Treba napomenuti da su ovim podacima obuhvaćena sva lica koja napuštaju zemlju u jednoj godini, tako da su, među ostalim, uključena i lica koja su u inozemstvo otišla uslijed rada na privremenim poslovima sezonskog tipa, lica koja se nalaze na školovanju, međukompanijski transferi radnika i drugi oblici tzv. privremene migracije (temporary labor migration). S obzirom na to, tokom posmatranog petogodišnjeg perioda, oko 93.000 osoba se iz zemalja OECD-a vratilo u Bosnu i Hercegovinu.

Prema tome, kada se prosječan godišnji odliv stanovništva od 36.800 lica korigira brojem lica koja se prosječno godišnje vrata u Bosnu i Hercegovinu, budući da su u ovom broju sadržane i privremene migracije (oko 18.600 godišnje), dobije se neto godišnji odliv od oko 18.200 osoba. Ipak, nije moguće ustvrditi stvarni broj ljudi koji su napustili Bosnu i Hercegovinu, jer ne postoji obaveza prijavljivanja odlaska niti se u Bosni i Hercegovini prikupljaju takvi podaci.

Međunarodnim migracijama se, u okviru Ujedinjenih nacija, bavi i International Organization for Migration (IOM), organizacija koja je prije raspada Jugoslavije 1990. godine u svijetu registrirala oko 860 hiljada migranata porijeklom iz Bosne i Hercegovine.¹² Nakon toga, već 1995. godine njihov broj je povećan za više od 500 hiljada i ovaj broj se iz godine u godinu stalno povećava, više ili manje, tako da se 2019. godine bilježi 1.650.000 ljudi u svijetu koji potiču iz Bosne i Hercegovine.

Prema podacima UN-a iz 2019. godine, kada se posmatra teritorijalni raspored migranata iz Bosne i Hercegovine, apsolutno je dominantna evropska dijaspora, jer od ukupno 1.653.056 iseljenih, gotovo 90% njih (oko 1.435.000) živi u Evropi.

Posmatrano po pojedinačnim državama, najveći broj iseljenika iz Bosne i Hercegovine je u Hrvatskoj, oko 374.000 lica, i u Srbiji, oko 341.000, a tek onda slijede Njemačka sa 185.000 i Austrija sa 183.000 stanovnika porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Među zemljama Južne Evrope značajan broj bosanskohercegovačkih iseljenika ima u Sloveniji, oko 104.000, dok ih je u Sjevernoj Evropi nešto više od 100.000.

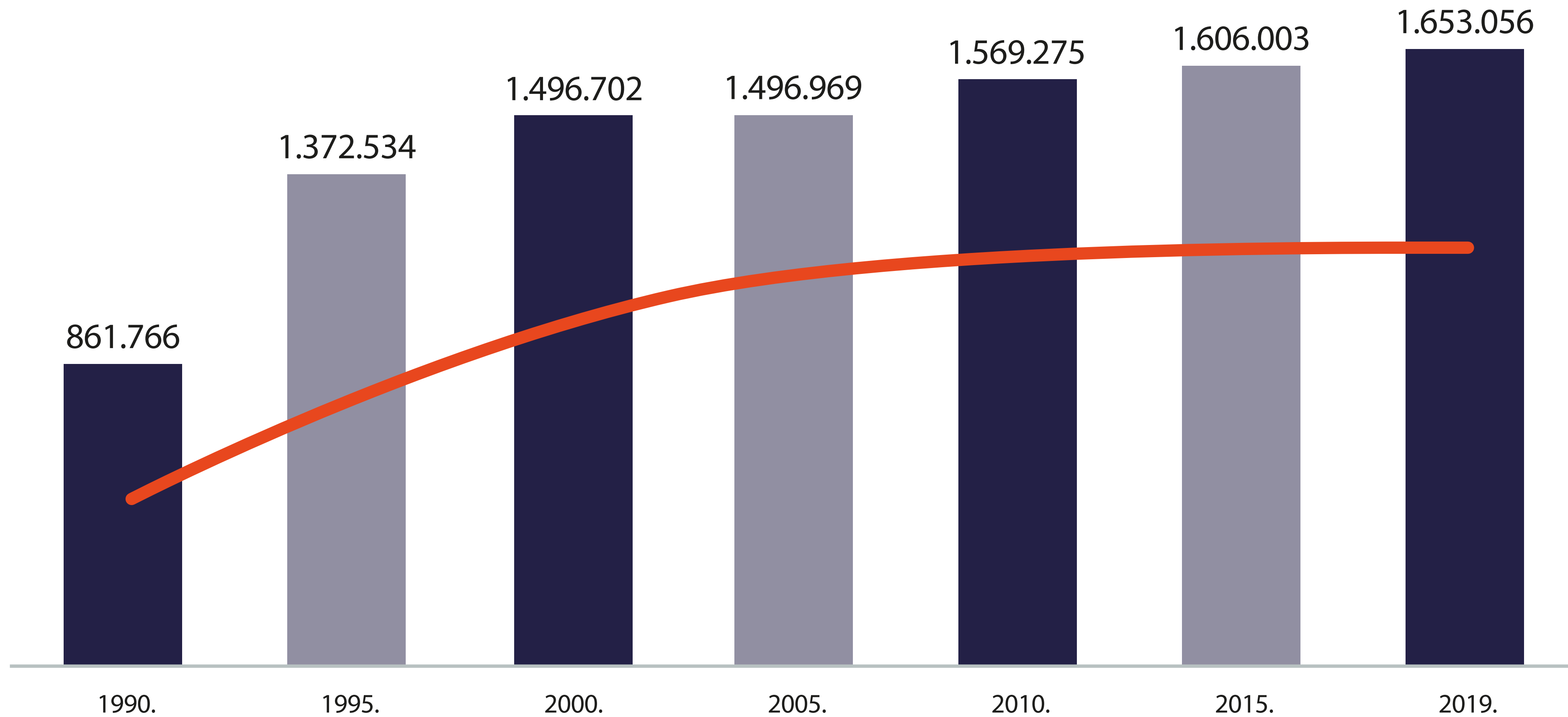
U Sjevernoj Americi se nalazi oko 170.000 lica porijeklom iz Bosne i Hercegovine, prvenstveno u SAD-u, gdje živi više od 135.000 njih, dok se za daleku Australiju odlučilo oko 37.000 osoba iz Bosne i Hercegovine.

12

UN Migrant Stock By Origin And Destination, baza podataka Ujedinjenih nacija

<https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>

Broj ljudi u svijetu rođenih u Bosni i Hercegovini

Izvor: UN Migrant Stock By Origin And Destination, baza podataka Ujedinjenih nacija

2. Ekonomska priroda migracija

Bosna i Hercegovina je tokom rata od 1992. do 1995. godine pretrpjela ogromne ljudske i materijalne gubitke. Međutim, i nakon rata, uslijed stalnih političkih previranja, izostala je ozbiljna strategija ekonomskog i socijalnog oporavka i razvoja zemlje. Naime, uprkos značajnoj međunarodnoj finansijskoj podršci, Bosna i Hercegovina je BDP iz 1991. godine dostigla tek 15 godina nakon završetka rata i jedna je od pet najsiromašnijih zemalja Evrope.¹³

Prema Anketi o potrošnji kućanstva iz 2015. godine, preko 170.000 domaćinstava ili preko 500.000 stanovnika u Bosni i Hercegovini živi ispod praga relativnog siromaštva.¹⁴ Prema preliminarnim podacima Ankete o radnoj snazi provedene 2019. godine¹⁵, ukupna stopa nezaposlenosti iznosila je oko 16%, a najviša je među mladim osobama od 15 do 24 godine i iznosila je 33,8%.

Alarmantno visoka nezaposlenost, udružena s niskom prosječnom zaradom, koja je ispod vrijednosti prosječne potrošačke korpe, ne ohrabruje mlade ljude da se osamostaljuju niti da formiraju porodicu, već da razmišljaju gdje bi mogli graditi svoju budućnost. Mladi ne biraju zemlju u koju će otići prema stopi nezaposlenosti, visini prosječne plaće ili BDP-a, već najčešće odlaze „utabanim stazama“. Međutim, poređenjem osnovnih makroekonomskih pokazatelja s njihovim ekvivalentima u razvijenim zemljama, potvrđuju se loša ekonomska perspektiva i osnovna pretpostavka da su najznačajniji pokretači migracija, naročito kod mladih, upravo ekonomski faktori.

Često se u istraživanjima¹⁶ kao prvenstveni razlog za napuštanje zemlje navodi nemogućnost pronalaženja posla. Za mlade, dio stanovništva koji je po prirodi najmobilniji, visoke stope nezaposlenosti predstavljaju jedan od osnovnih push faktora.

Nezaposlenost mladih u BiH je enormna, gdje gotovo 40% nema izgleda da nađe bilo kakav posao nakon završetka školovanja. Ovolika nezaposlenost, udružena s niskim zaradama, u slučaju da se posao i nađe, svakako ne nudi očekivanu perspektivu. Iako podaci o zaradama nude ograničen uvid u životni standard stanovništva i kvalitet života, treba ukazati na to da je prosječna zarada u Bosni i Hercegovini oko šest puta manja nego u Njemačkoj i Austriji, koje su najznačajnije zemlje emigracije s ovog područja, dok je u odnosu na Norvešku manja 8 puta, a u odnosu na Švicarsku čak 10 puta.

Kada se posmatra BDP po glavi stanovnika, kao mjera životnog standarda stanovnika jedne zemlje, on je višestruko veći u zemljama emigracije: u Njemačkoj 8 puta, u Austriji i Švedskoj 9 puta, u Norveškoj 13, a u Švicarskoj čak 14 puta nego u Bosni i Hercegovini.

13

Siromaštvo i radničko siromaštvo u Bosni i Hercegovini, »Socijalna kriza u BiH – siromaštvo i socijalna nejednakost – Šta raditi?«, Dr. Žarko Papić, 2017.

14

Anketa o potrošnji kućanstva 2015, Agencija za statistiku BiH, 2017.

http://www.bhas.ba/ankete/HBS_saopstenje_juli_HR_www.pdf

15

Anketa o radnoj snazi 2019, Agencija za statistiku BiH, 2019.

http://www.bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2019/LAB_00_2019_Y1_0_BS.pdf

16

Npr. vidjeti: „FES Youth Studies Southeast Europe 2018/2019, FES“

<https://www.fes.de/en/youth-studies/>

Nekoliko osnovnih makroekonomskih pokazatelja zemalja
regiona i zemalja atraktivnih destinacija emigranata u 2018. godini

Zemlje iz kojih se emigrira

	BDP per capita	Stopa nezaposlenosti mladih	Prosječna zarada (neto)
Bosna i Hercegovina	4.891 €	38,8%	449 €
Federacija Bosne i Hercegovine	4.758 €	41,0 %	455 €
Republika Srpska	5.119 €	35,2 %	438 €
Brčko distrikt Bosne i Hercegovine	4.997 €	30,7 %	-
Srbija	6.119 €	29,7 %	420 €
Bugarska	7.891 €	12,7 %	508 €
Hrvatska	12.598 €	23,4 %	841 €
Sjeverna Makedonija	5.168 €	45,4 %	395 €
Rumunija	10.395 €	16,2 %	579 €
Mađarska	13.965 €	10,7 %	688 €
Crna Gora	7.423 €	29,4 %	511 €
Albanija	2.241 €	31,9 %	365 €

Izvor: Nacionalni statistički instituti, Eurostat i MMF

Nekoliko osnovnih makroekonomskih pokazatelja zemalja
regiona i zemalja atraktivnih destinacija emigranata u 2018. godini

Zemlje u koje se emigrira

	BDP per capita	Stopa nezaposlenosti mladih	Prosječna zarada (neto)
Slovenija	22.150 €	8,8 %	1.075 €
Njemačka	40.379 €	5,1 %	2.546 €
Austrija	43.497 €	9,4 %	2.640 €
Švedska	46.050 €	16,8 %	2.724 €
Norveška	65.275 €	9,7 %	3.754 €
Švicarska	71.875 €	7,9 %	4.502 €
SAD	53.261 €	8,6 %	2.948 €
Francuska	36.389 €	20,8 %	2.336 €
Italija	29.076 €	32,2 %	1.778 €

Izvor: Nacionalni statistički instituti, Eurostat i MMF

Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2018/19¹⁷, u kojoj su analizirani podaci terenskog istraživanja koje je dio šireg, regionalnog projekta „Mladi u jugoistočnoj Evropi 2018“, nudi dodatne informacije koje potvrđuju ekonomsku motiviranost migranata.

Prema ovom istraživanju, stopa nezaposlenosti mladih u Bosni i Hercegovini izuzetno je visoka u svim starosnim dobima i obrazovnim grupama, što ih čini izrazito ugroženom društvenom kategorijom. Čak 64% mladih je nezaposleno, svaki peti ispitanik traži posao duže od pet godina, a više od polovine njih to radi duže od dvije godine. Razlozi za ovako visok procent nezaposlenih mladih su višestruki, ali se prvenstveno ogledaju u nerazvijenom ekonomskom sistemu koji ne nudi prilike za zapošljavanje mladih ljudi, izuzev u ugostiteljstvu i trgovini.

Mladi prepoznaju da stručnost, vještine ili kompetencije nisu ključni faktori za zaposlenje u Bosni i Hercegovini, već da su važnija poznanstva i veze s ljudima na određenim pozicijama ili jednostavno sreća.

Na pitanje da li žele emigrirati iz zemlje, više od polovine ispitanika izražava želju da napusti zemlju: 14,7% se izjasnilo da ima veoma snažnu, 12,7% ima snažnu želju, a još 27,3% ima umjerenu želju da emigrira. Čak 40% onih koji planiraju napustiti zemlju nemaju namjeru da se ikada vrate, gotovo 20% planira ostati u inozemstvu duže od 20 godina, a 10% planira da se van zemlje zadrži između 5 i 10 godina.

U ovom istraživanju među motivima za emigriranje potpuno dominiraju ekonomski faktori koje navodi čak 85% ispitanika. Među njima su najizraženiji: unapređenje životnog standarda (48%), mogućnosti zapošljavanja (21%), veće plaće (16%). Kao najpoželjniju destinaciju svaki drugi mladi stanovnik Bosne i Hercegovine navodi Njemačku, 12,5% se izjašnjava za Austriju, 7% za Švicarsku, a za Švedsku i Sjedinjene Američke Države izjašnjava se oko 4%.

Pored ove studije, zanimljive podatke nudi i Istraživanje o migracijama¹⁸, kojim je obuhvaćena populacija starosti 18 i više godina, a čiji je osnovni cilj analiza namjera stanovnika BiH da privremeno ili trajno napuste zemlju. Na direktno postavljeno pitanje, najveći broj ispitanika, 34%, izjasnilo se da bi se trajno nastanili van BiH, 24% bi privremeno napustilo domovinu, dok 22% nema namjeru emigrirati. Čak polovina stanovnika Brčko distrikta namjerava trajno emigrirati, dok istu namjeru ima 36% ispitanika iz Federacije BiH i 29% ispitanika iz RS-a.

Licima koja imaju namjeru trajno ili privremeno napustiti BiH postavljeno je pitanje koje se ticalo osnovnog razloga zbog kojeg stanovnici BiH razmišljaju o napuštanju zemlje. Među pojedinačnim razlozima dominira problem opće sigurnosti (38%), dok neku vrstu ekonomskih razloga navodi ukupno 49% ispitanika, i to pronalazak bolje plaćenog posla (35%), odnosno pronalazak bilo kakvog posla (14%).

17

Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2018/19, grupa autora, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019.

<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf>

18

Emigration study BOSNIA AND HERZEGOVINA, Editor Muris Čičić, Sarajevo, 2019.

<http://cis.unsa.ba/wp-content/uploads/2020/02/Zbornik-Migracije-s-cipom-za-stampu3.pdf>

3. Troškovi emigracije mladih

Efekti kretanja stanovništva različiti su u zavisnosti od širine slike koja se posmatra i za matičnu zemlju mogu biti i pozitivni i negativni.

Kada se govori o emigraciji mladih i o takozvanom „odlivu mozgova“, najprije se razmatra visina ulaganja cijelog društva u njihovo školovanje. Emigracijom se gubi ono što je investirano u školovanje i obučavanje, a gubi se i to što se investirani kapital u obrazovanje i obučavanje ne vraća matičnoj državi kroz dohodak koji oni ostvaruju.

Pored toga, odlazak mlade visokoobrazovane i visokostručne radne snage smanjuje sposobnost zemlje da se razvija, jer odlaze potencijalni inovatori koji imaju ideje za stvaranje novih proizvoda, novih tržišta, radnih mjesta, odnosno generatori rasta BDP-a. Također, tu je i gubitak bruto dodane vrijednosti po potencijalnom zaposlenom, zatim smanjenje ukupne potrošnje, što direktno utječe na smanjenje BDP-a. Naime, lica koja napuste zemlju ne stvaraju dodanu vrijednost, ali i ne troše u zemlji, čime negativno utječu i na smanjenje potreba za proizvodima i uslugama ostalih učesnika u ekonomskoj razmjeni.

Na kraju, s obzirom na to da ne stvaraju i ne troše, oni i ne plaćaju porez u svojoj matičnoj zemlji, što je još jedan vid gubitka za državu, koja bi taj novac, među ostalim, dijelom vratila u unapređenje obrazovanja.

Naravno, ima i pozitivnih efekata emigracije koji se ogledaju u direktnom prilivu novca iz inozemstva, kroz devizne doznake. Njihova prvenstvena uloga je u održavanju budžetske stabilnosti, ali bi bila daleko veća kada bi umjesto u ličnu potrošnju i neproizvodna ulaganja (kupovina nekretnina), bila investirana u proizvodnju. Također, uvijek ostaje nada i mogućnost da se u jednom trenutku ljudi koji su napustili zemlju u nju vrate, noseći sa sobom značajno iskustvo i profesionalna znanja, kao i kapital koji bi mogli investirati u svoju zemlju, a koji nikada ne bi stekli da nisu otišli.

Koliko iznose ukupni troškovi školovanja koje je okončano 2018. godine?

3.1. Metodologija izračuna

U pokušaju da se dođe do odgovora na ovo pitanje krenulo se od podataka finansijske statistike obrazovanja koju objavljuju Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za statistiku i Republički zavod za statistiku Republike Srpske. Ova statistika prikazuje javne, privatne i izdatke iz međunarodnih izvora za obrazovne institucije po nivoima obrazovanja, pri čemu su podaci o troškovima visokog obrazovanja raspoloživi zbirno za strukovne škole, osnovne akademske studije i postdiplomske studije. Treba napomenuti da su podaci nadležnih statističkih institucija o ovim izdacima dostupni za kraći vremenski period od potrebnog, što je zahtijevalo njihovo kombiniranje s podacima statistike nacionalnih računa za sektor obrazovanja.

Budući da je naš prosječni tipski diplomac na akademskim studijama proveo pet godina, to znači da je u slučaju diplomiranja tokom 2018. godine svoje obrazovanje počeo školske 2000/2001. godine, pa je bilo neophodno odrediti godišnje izdatke za obrazovanje u svakoj godini pojedinačno u posmatranom periodu. Procjenu ovih iznosa izvršili smo koristeći se podacima statistike nacionalnih računa i proizvodnog pristupa obračuna BDP-a, odnosno prikazanim outputom (vrijednost izvršenih usluga) sektora Obrazovanje, prema Klasifikaciji djelatnosti NACE Rev2.

U prilog opravdanosti primjene ovog pristupa ide činjenica da je output ove djelatnosti dominantno kreirala jedinica sektora države i kao takav je, u skladu s međunarodnom metodologijom, obračunat prema troškovnom pristupu (input-cost metod), odnosno dobijen je sljedećom formulom: naknade zaposlenima + međufazna potrošnja + potrošnja osnovnih sredstava + ostali porezi na proizvodnju (plaćeni) – ostale subvencije na proizvodnju (primljene) + poslovni višak. Također, drugi, manji dio outputa kreira domaćinstvo kroz plaćanja za obrazovne usluge.

Uzimajući u obzir komponente koje ulaze u obračun outputa sektora Obrazovanja iz statistike nacionalnih računa, jasno je da se radi o varijabli koja je i konceptualno i vrijednosno veoma bliska iznosima ukupnog izdvajanja za obrazovanje koji nam je raspoloživ iz finansijske statistike obrazovanja. Ovu činjenicu smo iskoristili kako bismo nadomjestili nedostajuće podatke za cijelu vremensku seriju, a da se radi o veoma sličnim vrijednostima potvrđeno je poređenjem u godinama za koje su raspoloživa oba podatka. Također, kroz ovo poređenje definirani su i korigirajući koeficijenti, koji su potom primijenjeni kako bi se što više približili konceptu ukupnih izdvajanja za obrazovne usluge.

Važno je napomenuti da se statistikom nacionalnih računa vrši procjena tzv. neobuhvaćene ekonomije i distribuira se po djelatnostima, što znači da se u navedenim iznosima nalazi i onaj dio troškova za obrazovne usluge koji nastaje van formalnih tokova (npr. troškovi privatnih časova, prevodilačkih usluga, dodatnih kurseva i sl). U narednoj iteraciji iznosi izdvajanja za usluge obrazovanja su uvećani pratećim troškovima, koji se metodološki ne nalaze u inicijalnim podacima. Ovdje se prije svega misli na troškove smještaja u učeničkim i studentskim domovima, kao i na budžetske troškove vlada entiteta (odnosno kantona kada je u pitanju Federacija Bosne i Hercegovine) vezane uz učenički i studentski standard (stipendije i krediti). Nakon što su utvrđeni ukupni godišnji iznosi, izvršeno je diskontiranje¹⁹ dobijenih vrijednosti kako bi svi troškovi u ovom 18-godišnjem periodu bili svedeni na današnju vrijednost novca.

Paralelno iz baza nadležnih statističkih institucija osigurani su podaci o broju učenika i studenata za svaku godinu u navedenom periodu kako bi se izračunalo izdvajanje po jedinici posmatranja. Ovako kreiran skup podataka omogućio nam je procjenu troškova školovanja po nivoima obrazovanja, odnosno odgovor na pitanje: koliko je prosječno koštalo osnovno, srednje i visoko obrazovanje jednog lica koje je neki od ovih nivoa obrazovanja okončalo kalendarske 2018. godine.

Napominjemo da se radi o prosjeku koji kod osnovnog i srednjeg obrazovanja ne bi trebao imati značajna odstupanja, dok se odstupanje od prosjeka značajno povećava kod akademskih studija, gdje se zapravo radi o sintetičkom pokazatelju troškova školovanja, budući da je u njemu sadržan dio od svakog akademskog nivoa.

Preciznije procjene je moguće izvršiti po pojedinačnim fakultetima i visokim školama, specijalističkim profilima i postdiplomskim nivoima, što može biti tema nekog od budućih istraživanja.

Rezultati

Rezultati dobijeni primjenom navedene metodologije pokazuju da je u školovanje jednog stanovnika Bosne i Hercegovine od devetogodišnje osnovne preko četverogodišnje srednje škole, pa do kraja akademskih studija, koje su u prosjeku trajale pet godina i okončane su 2018. godine, uloženo oko 29 hiljada eura. Troškovi srednjoškolskog obrazovanja koje je trajalo četiri godine i okončano 2018. godine (uključujući i osnovno) iznosili su oko 20 hiljada eura, dok su troškovi osnovnog obrazovanja oko 13 hiljada eura. Procjenu troškova školovanja lica sa stečenom diplomom doktora nauka značajno otežava nedostupnost podataka po potrebnim strukturama.

Na osnovu raspoloživih informacija dolazimo do grube aproksimacije od oko 43 hiljade eura prosječnog troška ukupnog školovanja jednog doktora nauka. Posmatrano po entitetima, pokazalo se da su u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine troškovi školovanje po svim nivoima obrazovanja približni nivou prosjeka države kao cjeline, dok su u Brčko distriktu ovi troškovi značajno iznad prosjeka. Ovakav rezultat je prije svega posljedica činjenice znatno većih prosječnih plaća u sektoru obrazovanja u Distriktu u odnosu na entitete.

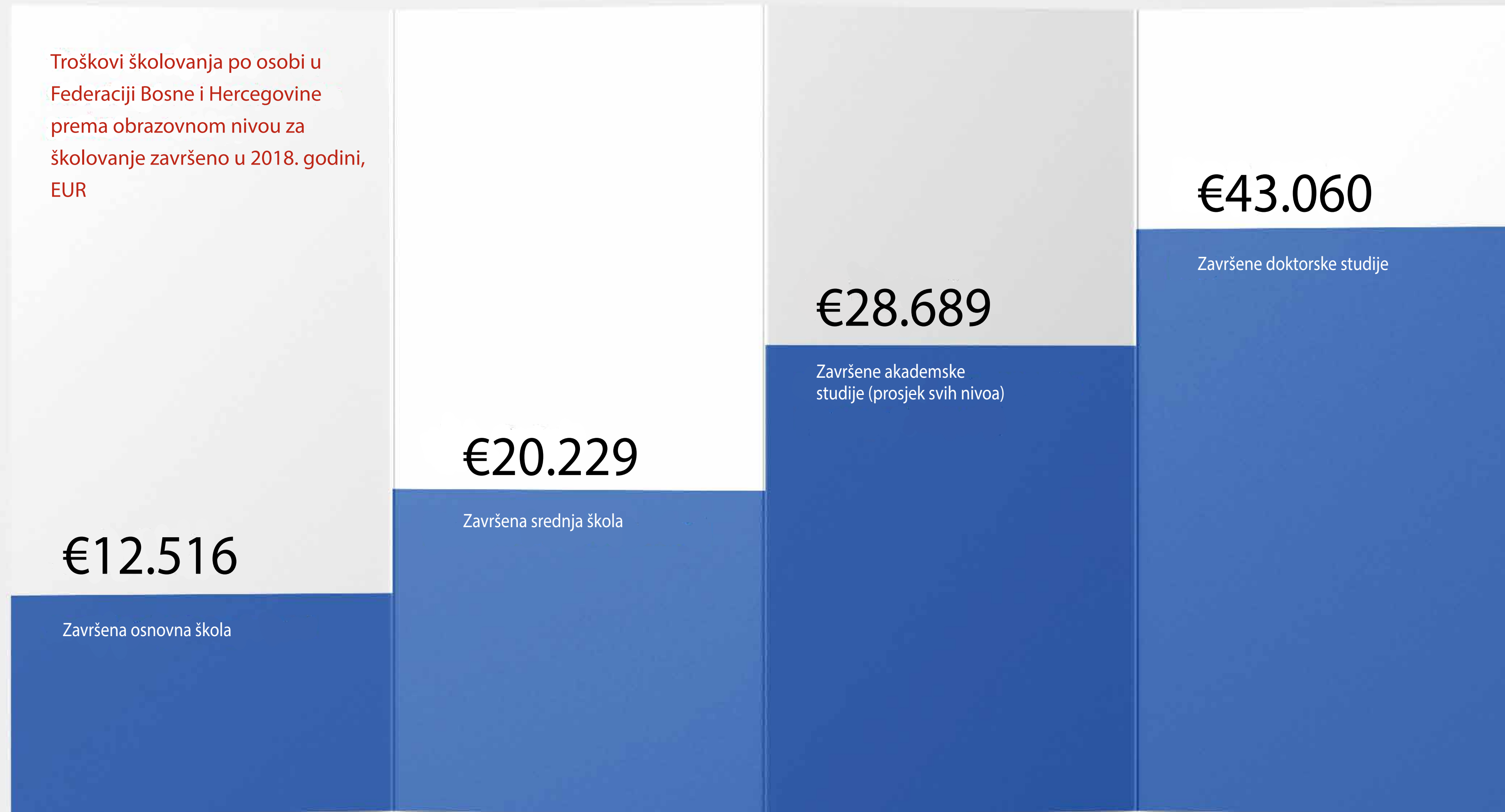
Troškovi školovanja po osobi u Bosni i Hercegovini²⁰ prema obrazovnom nivou za školovanje završeno u 2018. godini, EUR

20

Prikazani su ponderirani prosjeci.

Izvor: Obračun autora

Izvor: Obračun autora

Izvor: Obračun autora

Izvor: Obračun autora

Iako korištenje prosjeka u analizi podataka može zamagliti sliku ili pak biti interpretirano na različite načine, napominjemo da ovi iznosi predstavljaju tek prvi korak ka kvantifikaciji efekata negativnog migracionog salda. Sam skup stanovnika s akademskom diplomom je veoma heterogen skup u pogledu troškova po pojedinačnom fakultetu, dužini trajanja studija, stečenim stepenom obrazovanja, pratećim troškovima studiranja itd. U tom pogledu, postojanje podataka o godišnjem broju lica koja su emigrirala, o starosnoj i obrazovnoj strukturi ovog dijela populacije, njihovim planovima o povratku, o tome da li se radi o pojedincima ili porodicama, svakako bi značajno unaprijedilo ovaj obračun, ali s makroekonomskog stanovišta postojanje preciznije kvantifikacije od trenutno dobijene ne bi dovelo do dramatične promjene zaključaka do kojih se ovim pristupom dolazi.²¹ Također, posmatranjem troškova po godinama, uočena je jaka stabilnost ove serije podataka, što omogućava uzimanje u obzir i onih koji su školovanje okončali prije 2018. godine.

Za kvantifikaciju ukupnih efekata korišteni su podaci OECD-a, budući da su metodologijom obuhvaćeni samo novopridošli migranti iz određene zemlje i to u godišnjoj dinamici (flow), dok podaci UN-a posmatraju ukupan broj migranata (stock) bez obzira na period kada su se doselili.

Kao što smo naveli, prema podacima OECD-a, prosječan godišnji odliv stanovništva iz Bosne i Hercegovine u periodu 2013-2017. godina iznosio je oko 36.800 osoba. Detaljna starosna i obrazovna struktura ovog kontigenta ne postoji ili barem nije javno dostupna, a ne postoje ni podaci po entitetima. U želji da dođemo do procjene troškova školovanja ovog broja ljudi, u prvom koraku smo iz skupa isključili lica uzrasta 0-5 godina i korigirali skup za lica s nepotpunom osnovnom ili srednjom školom (rukovodeći se pristupom da, naprimjer, jedno dijete koje pohađa šesti razred i jedno dijete koje pohađa treći razred osnovne škole posmatramo kao jednog svršenog osnovca i jedno dijete koje pohađa prvi razred srednje škole i dijete koje pohađa treći razred srednje škole posmatramo kao jednog svršenog srednjoškolca u pogledu generiranja troškova).

Kao okvir za ovu procjenu, bazično je korištena starosna struktura populacije, modificirana u skladu s pretpostavkom da je broj djece u emigracionom toku za polovinu niži od učešća u populaciji. Kako bi se dobili indikativni troškovi po entitetima, raspodjela ukupnog broja emigranata izvršena je prema učešću stanovnika svakog od entiteta u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine.

Što se tiče obrazovne strukture prilagođenog migracionog kontigenta, za polaznu osnovu koristili smo obrazovnu strukturu stanovnika starijih od 15 godina prema Popisu stanovništva iz 2013. godine.

Pristup da se u istraživanju dođe do pojedinačnog troška omogućio nam je i kreiranje alternativnih scenarija. Ovakav pristup će omogućiti veoma pouzdano sagledavanje troškova obrazovnih usluga cjelokupnog migracionog kontigenta onda kada detaljnija obrazovna struktura bude bila dostupna.

Također, analizirali smo i scenario 2, na bazi činjenice da je posljednjih godina ubrzan trend odlaska visokoobrazovanih stanovnika, pa grupi visokoobrazovanih dajemo najznačajniji ponder od 50%, srednjeobrazovani su zastupljeni sa 30%, dok emigranti s osnovnom školom imaju najmanje učešće od 20%. Pored ova dva, u analitičke svrhe kreiran je i scenario 3 koji počiva na pretpostavci da svi nivoi obrazovanja imaju jednaku zastupljenost u ukupnom emigracionom kontigentu. Dakle, ova dva scenarija imaju potpuno istu pretpostavljenu obrazovnu strukturu migracionog kontigenta za svaki od entiteta.

Rezultati pokazuju da ukupni troškovi obrazovanja lica koja napuštaju Bosnu i Hercegovinu u jednoj godini, u zavisnosti od obrazovne strukture, variraju od skoro 650 miliona do nešto preko 800 miliona eura. Poređenja radi, ukupan izvoz transportnih usluga u 2018. godini iznosio je 415 miliona eura, dok se izvoz hemijske industrije kreće oko 355 miliona eura.

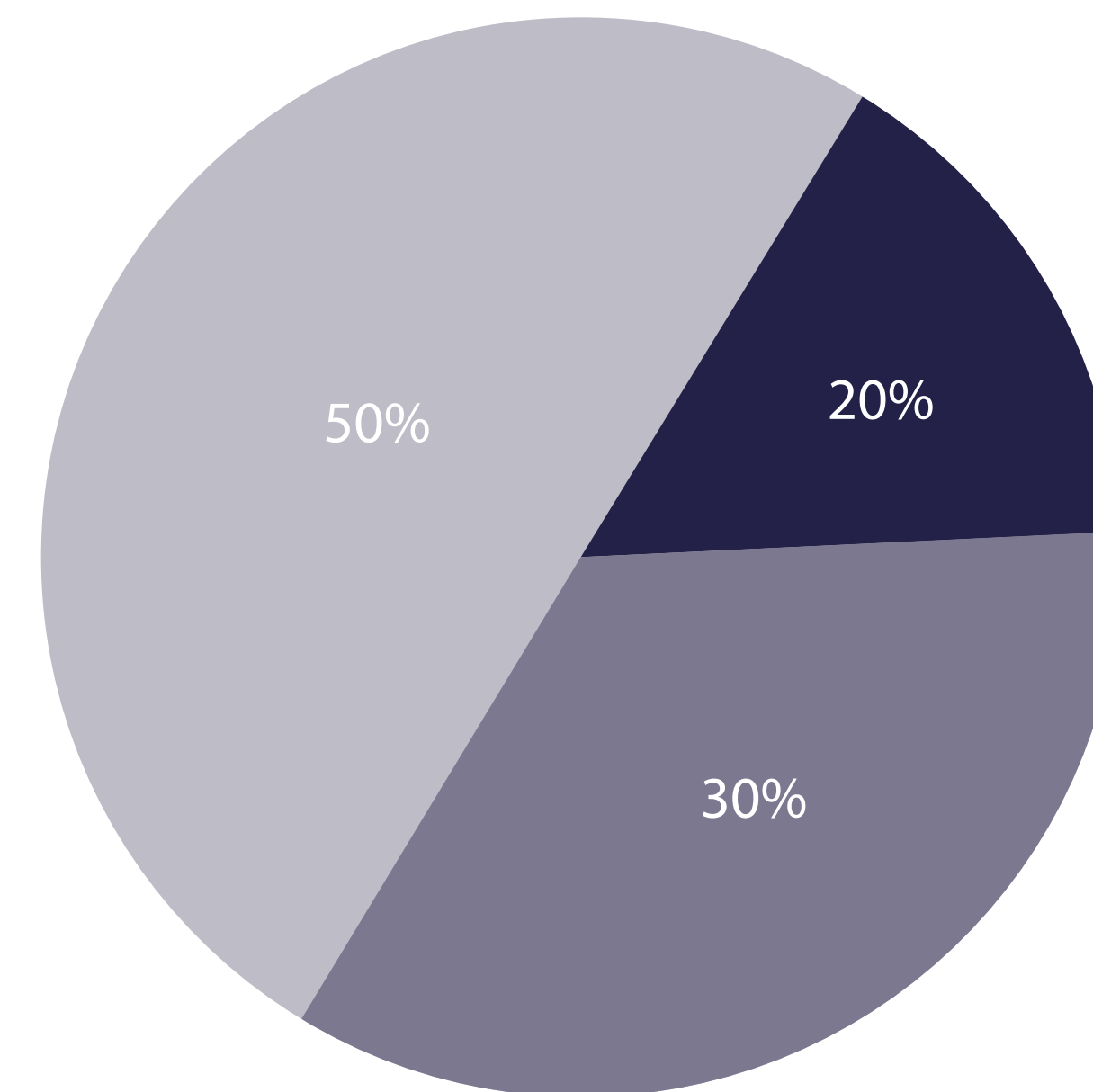
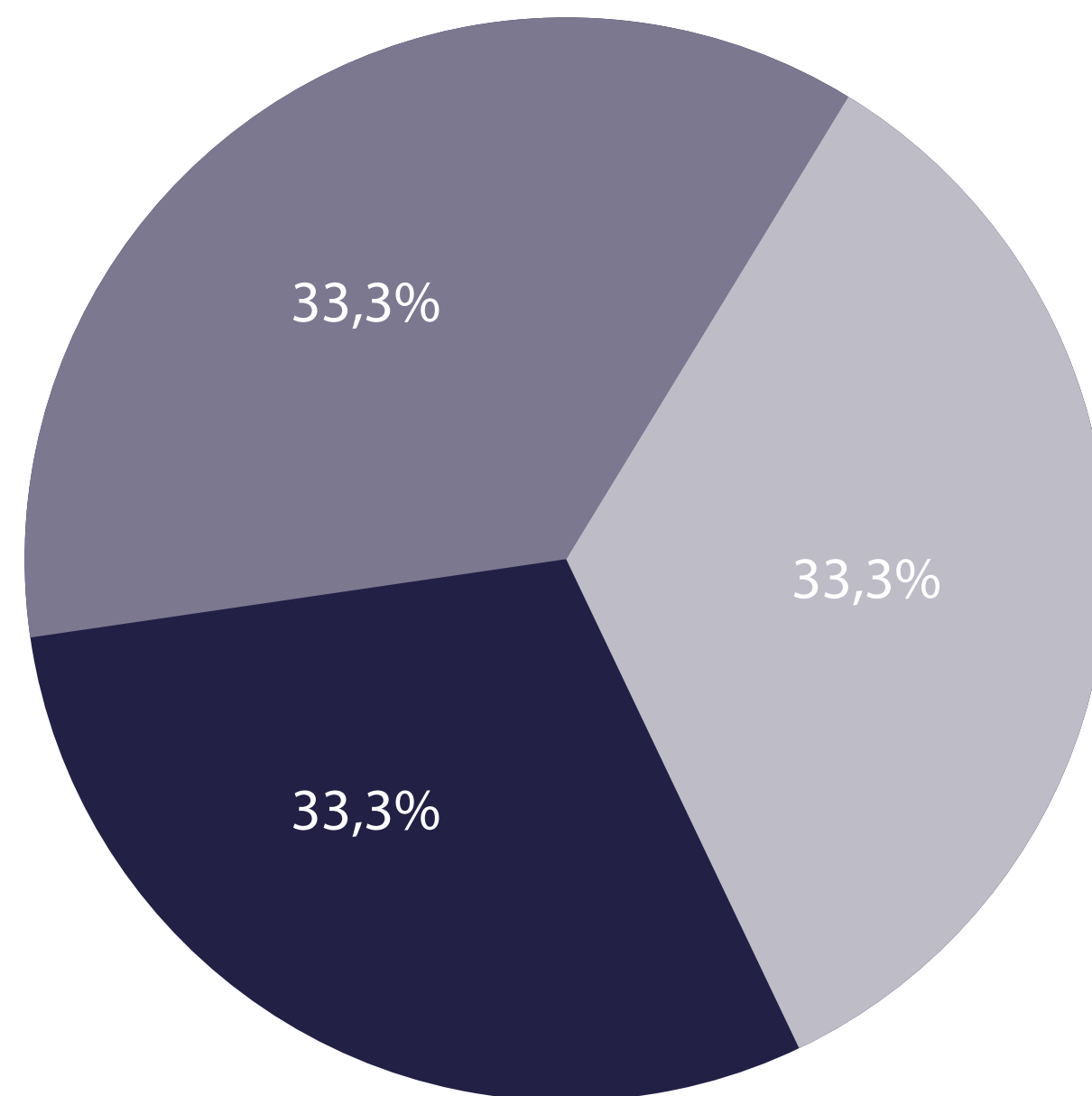
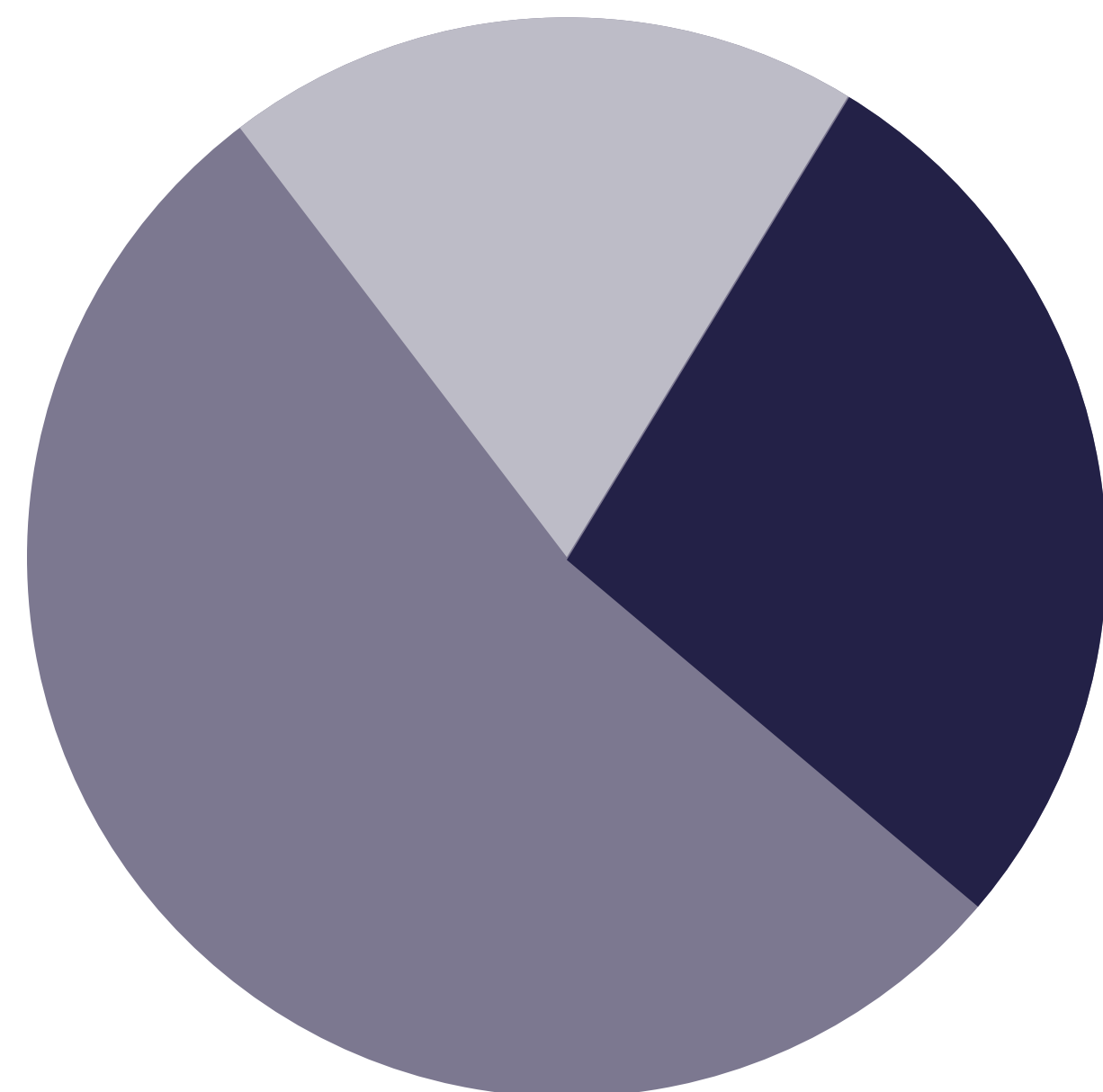
Troškovi školovanja u Bosni i Hercegovini
prema izabranoj obrazovnoj strukturi i
u odnosu na ukupan odliv stanovništva, mil. EUR

Scenario 1 (različita struktura kod svakog entiteta)

Scenario 2

Scenario 3

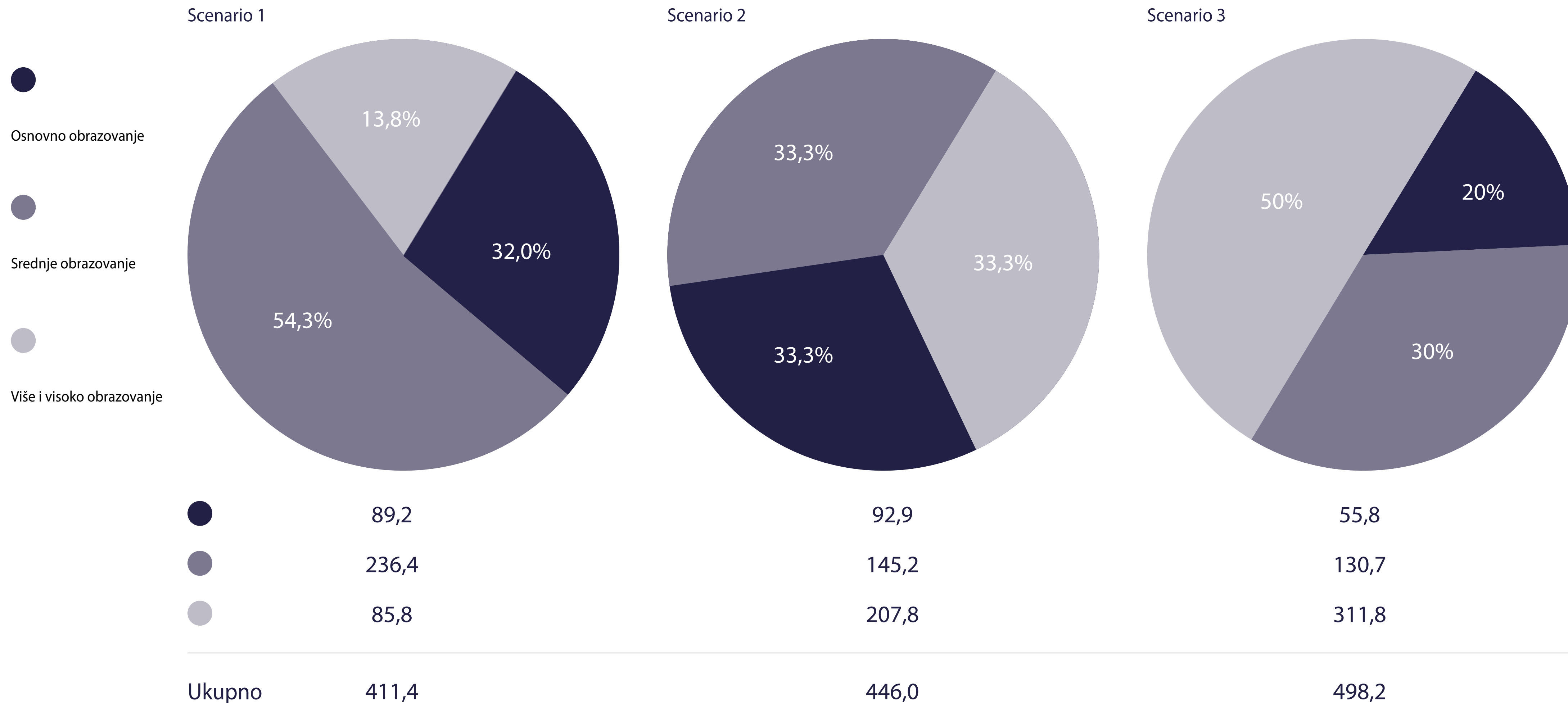
- Osnovno obrazovanje
- Srednje obrazovanje
- Više i visoko obrazovanje

Izvor: Obračun autora

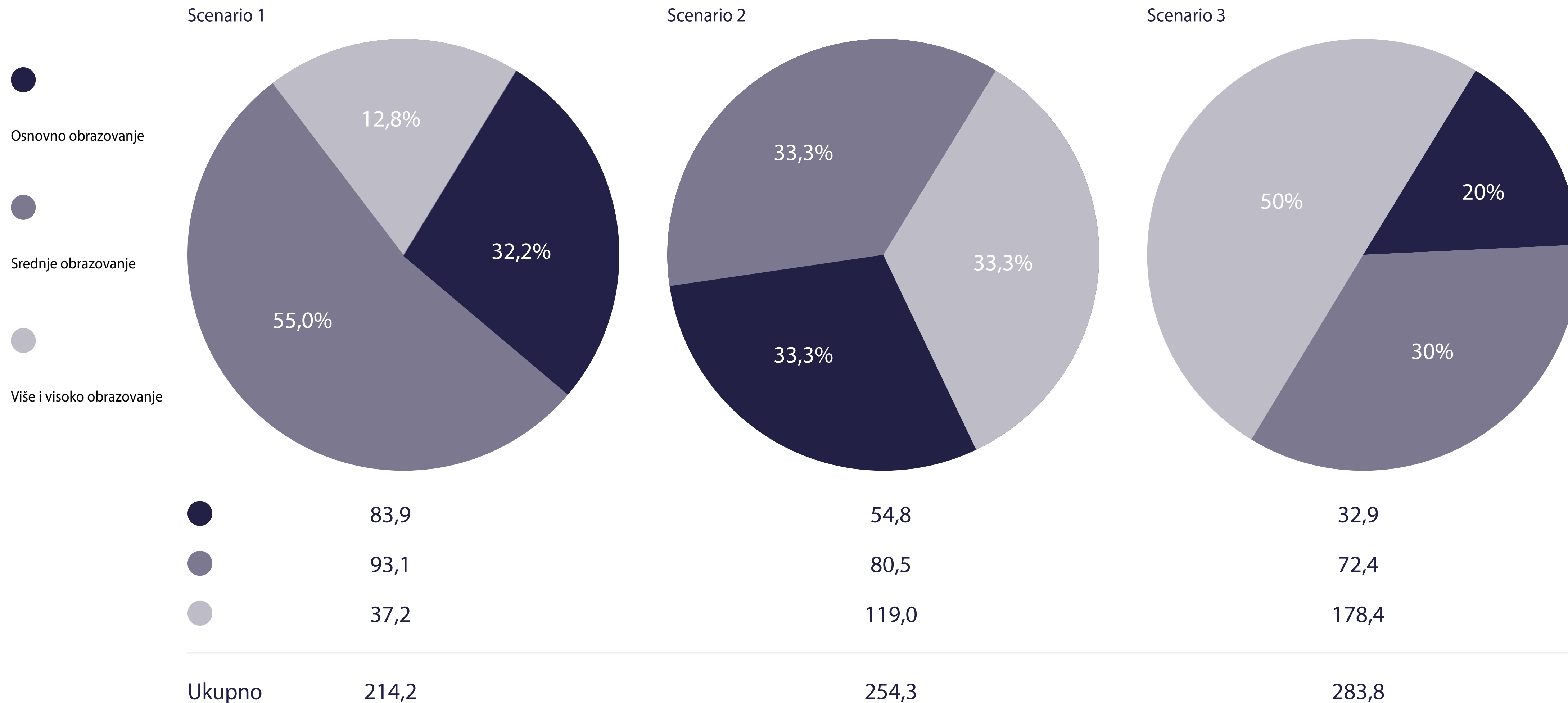
●	180,5	152,6	91,6
●	337,8	232,9	209,6
●	126,0	336,2	504,3
Ukupno	644,2	721,7	805,5

Troškovi školovanja u Federaciji Bosne i Hercegovine
prema izabranoj obrazovnoj strukturi i
u odnosu na ukupan odliv stanovništva, mil. EUR

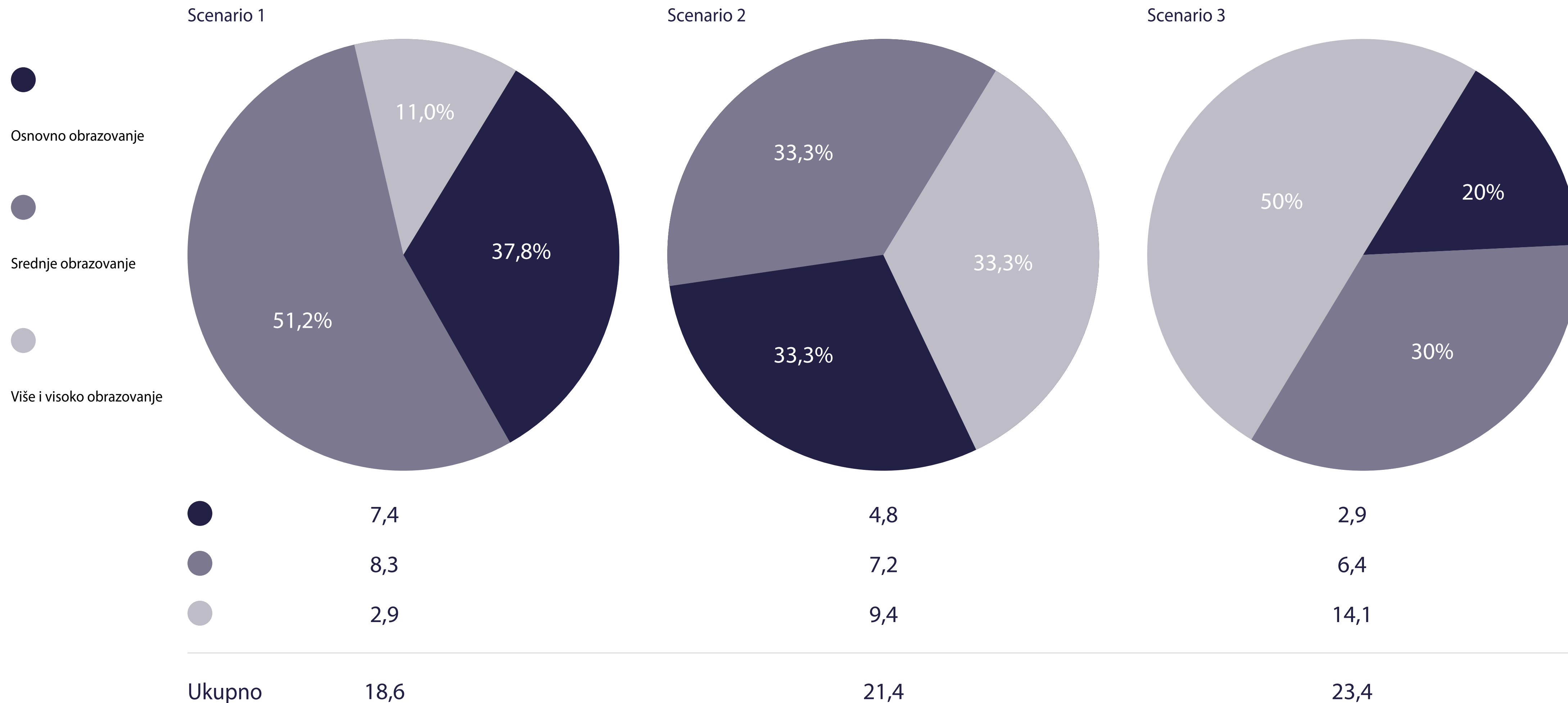
Izvor: Obračun autora

Troškovi školovanja u Republici Srpskoj
prema izabranoj obrazovnoj strukturi
i u odnosu na ukupan odliv stanovništva, mil. EUR

Izvor: Obračun autora

Troškovi školovanja u Brčko distriktu
prema izabranoj obrazovnoj strukturi i
u odnosu na ukupan odliv stanovništva, mil. EUR

Izvor: Obračun autora

Posmatrano po entitetima, ovi troškovi u Federaciji Bosne i Hercegovine kreću se u rasponu od oko 410 miliona do skoro 500 miliona eura, a u Republici Srpskoj između 215 miliona i skoro 285 miliona eura. U Distriktu Brčko troškovi školovanja lica koja emigriraju iznose između 19 i 23 miliona eura. Ovim podacima su obuhvaćena sva lica koja napuštaju zemlju, od sezonskih radnika, preko razmjene studenata, do onih koji su na obukama i stručnim usavršavanjima.

Imajući u vidu broj osoba koje su emigrirale iz BiH i onih koje su se vratile, prosječan godišnji neto odliv stanovništva iz Bosne i Hercegovine, prema podacima OECD-a, iznosi oko 18.200 lica. Troškovi obrazovanja u Bosni i Hercegovini primijenjeni na ovaj broj emigranata iznose od skoro 320 do 400 miliona eura, odnosno posmatrano po entitetima, u Federaciji Bosne i Hercegovine od 203 do 246 miliona eura, u Republici Srpskoj od 105 do 140 miliona eura i u Brčko distriktu od 9 do skoro 12 miliona eura.

Detaljne strukture i statistike, bilo onih koji odlaze, bilo onih koji dolaze, ne postoje ni na nivou države ni posmatrano po entitetima. Ne zna se da li se radi o sezonskim radnicima, inopenzionerima, privremenim iseljenjima radi usavršavanja ili školovanja itd. To značajno otežava preciznu kvantifikaciju krajnjeg efekta migracionog toka. Međutim, mišljenja smo da efekt ukupnog odliva treba posmatrati vrlo ozbiljno, jer bez obzira na trenutno privremenu prirodu jednog broja tih odlazaka, oni predstavljaju korak bliže trajnoj emigraciji, posebno ako se imaju u vidu politike i mjere razvijenih zemalja.

Razvijene zemlje u nedostatku radne snage osmišljavaju različite politike privlačenja radno sposobnog stanovništva. Prema izvještajima iz 2017. godine, zemlje Evropske unije su donijele nove mjere, odnosno rade na olakšavanju mjera za ostanak radnika iz trećih zemalja. Cilj jeste da se nadoknadi kvalificirana radna snaga koja nedostaje u pojedinim zemljama. Tako je Austrija izmijenila Zakon o naseljavanju i boravištu 2017. godine da bi olakšala pristup tržištu rada i integraciju u društvo kvalificiranim radnicima koji dolaze iz zemalja trećeg svijeta.

Estonija je razvila strategiju „Raditi u Estoniji“ sa ciljem privlačenja visokokvalificiranih radnika. Njemačka je preduzela mjere dodatnog obavještanja migranata, zatim organizaciju stručnih obuka i treninga, a sve to kako bi se radnim migrantima olakšao pristup legalnom tržištu rada i dugoročnom zapošljavanju. Usvojen je i Zakon o imigraciji kvalificiranih radnika koji je stupio na snagu 1. marta 2020. godine, a koji omogućava useljavanje u Njemačku radi zapošljavanja. Cilj je lakši dolazak stručnjaka iz zemalja koje nisu članice Evropske unije. Italija je sklopila Memorandum o razumijevanju s privrednim komorama trećih zemalja i osniva Nacionalno udruženje poslodavaca, te druga korporativna udruženja i organizacije kako bi pojednostavila procedure zapošljavanja visokokvalificiranog kadra iz ovih zemalja.

Zemlje Evropske unije olakšavaju i procedure prihvatanja studenata iz drugih zemalja. Osnovna mjera jeste da se studentima olakša pristup tržištu rada za vrijeme studija, ali i nakon završetka istih. Također, olakšavaju se administrativne procedure vezane uz dolazak na studije u zemlje Evropske unije, ali i kasniji ostanak nakon završetka studija. Nekada zemlje Evropske unije targetiraju određenu zemlju trećeg svijeta i kreiraju specifične politike za privlačenje studenata i mladih iz tih zemalja. Kako bi privukla studente koji bi paralelno radili i studirali, Austrija je povećala broj radnih sati za studente na 20 sati sedmično. Također, nakon završetka studija, Austrija dozvoljava stranim studentima da ostanu još godinu dana da pronađu posao. Navedene mjere podstiču i mlade i radno sposobne građane trećih zemalja da nastave svoje obrazovanje ili da razviju poslovnu karijeru u nekoj od zemalja Evropske unije.

Što se tiče vanjske mobilnosti radnika, zemlja je potpisala međunarodne bilateralne sporazume s Njemačkom, Slovenijom, Srbijom i Katarom.²² Na osnovu ovih sporazuma, mnogi tražioci posla, uključujući i diplomirane studente, pronašli su posao uz posredovanje javnih službi za zapošljavanje. Međutim, još veći broj ljudi, često kvalificiranih i već zaposlenih, pronašao je posao u inozemstvu na vlastitu inicijativu, doprinoseći visokom nivou emigracije radne snage.

Ukupna izdvajanja za obrazovne usluge u 2015. godini po studentu/ učeniku, u EUR

Ukupna izdvajanja za obrazovne usluge u 2015. godini po studentu/učeniku, u EUR	
Visoko	Srednje
 1.851 €	1.499 €
 13.137 €	10.457 €
 13.333 €	10.900 €
 14.074 €	9.410 €
 17.011 €	9.100 €
 21.682 €	8.796 €

Izvor: Education Finance Statistics, baza podataka Eurostata, proračun autora

Zemlje destinacije visokoobrazovanih lica su nesporno na dobitku samim njihovim dolaskom i involviranjem u ekonomski i društveni sistem. Taj „dobitak“ značajno je veći od „gubitka“ koji zbog odlaska trpi matična zemlja. Pored toga što se na taj način ublažava problem nedostatka radne snage, treba uzeti u obzir i daleko veća izdvajanja države i domaćinstava za obrazovne usluge u razvijenim zemljama. Prema podacima Eurostata za 2015. godinu, godišnje izdvajanje države i domaćinstava za obrazovne usluge srednjoškolskog nivoa iznosilo je po učeniku u Francuskoj blizu 11 hiljada eura, Njemačkoj 10,5 hiljada eura, dok je u Bosni i Hercegovini utrošeno nešto ispod 1,5 hiljada eura. Raspon je još izraženiji kod akademskog obrazovanja, pa tako u odnosu na izdvajanje u Bosni i Hercegovini od 1.851 eura po studentu godišnje, Velika Britanija troši skoro 12 puta više, Švedska devet, Austrija, Francuska i Njemačka oko sedam puta više itd.

Troškovi školovanja predstavljaju troškove koji su nastali u dužem vremenskom periodu u prošlosti. Pored toga, odlazak određenog broja ljudi u inozemstvo ima već trenutni efekt na privredu jedne zemlje i generator je izgubljene koristi u budućnosti, što je zapravo definicija oportunitetnog troška. Iako se ovaj trošak vezuje uz odluke pojedinca, u našoj analizi ćemo ga pripisati cjelokupnom društvu. Prepuštajući demografima i sociolozima da prepoznaju i opišu efekte migracionih tokova na starenje populacije i sveukupni društveni razvoj, fokus rada ostaje na identificiranju veličine utjecaja na ekonomsku komponentu društvenog progressa. U toj namjeri, broj lica koja prosječno godišnje napuste Bosnu i Hercegovinu dovodimo u vezu sa BDP-om kao mjerom privredne aktivnosti jedne zemlje.

Koliki su efekti na ekonomsku aktivnost?

3.2.

Prema proizvodnom pristupu mjerenja privredne aktivnosti, BDP predstavlja ukupnu kreiranu bruto dodanu vrijednost od rezidenata u toku jedne godine, uvećanu za poreze i umanjenu za subvencije. Bruto dodana vrijednost je zapravo ukupna vrijednost produciranih proizvoda i pruženih usluga umanjena za međufaznu potrošnju, odnosno za operativne, materijalne i nematerijalne troškove koji su nastali prilikom obavljanja proizvodnje ili vršenja usluge. Koristeći se zvaničnim podacima o kreiranoj bruto dodanoj vrijednosti i ukupnom broju zaposlenih, dolazimo do pokazatelja produktivnosti – bruto dodana vrijednost po zaposlenom. Ovaj pokazatelj značajno varira od djelatnosti do djelatnosti, pa je uočljivo da je, naprimjer, u djelatnostima informaciono-komunikacijskih tehnologija kao i finansijskih izuzetno visok, što je očekivano, budući da je dominantan dio zaposlenih u ovim djelatnostima visokoobrazovani kadar.

Međutim, u djelatnostima koje tradicionalno zapošljavaju veliki broj radnika s nižom stručnom spremom, kao npr. ugostiteljstvo, ili imaju izraženo heterogenu strukturu zaposlenih kao u slučaju zdravstva, ovaj pokazatelj uzima niže vrijednosti. U narednoj tabeli prikazana je bruto dodana vrijednost po zaposlenom za svaku djelatnost. Zbog specifičnosti obračuna poljoprivredne proizvodnje i posebne metodologije mjerenja privredne aktivnosti u djelatnosti poslovanje nekretninama, koja uključuje koncept imputirane rente, ove dvije djelatnosti smo isključili iz posmatranja.

Bruto dodana vrijednost po zaposlenom u Bosni i Hercegovini, 2018, u EUR

Izvor: Obračun autora na bazi podataka Agencije za statistiku BiH i entitetskih zavoda

Bruto dodana vrijednost po zaposlenom u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2018, u EUR

Izvor: Obračun autora na bazi podataka Agencije za statistiku BiH i entitetskih zavoda

Bruto dodana vrijednost po zaposlenom u Republici Srpskoj, 2018, u EUR

Izvor: Obračun autora na bazi podataka Agencije za statistiku BiH i entitetskih zavoda

Bruto dodana vrijednost po zaposlenom u Brčko distriktu, 2018, u EUR

Izvor: Obračun autora na bazi podataka Agencije za statistiku BiH i entitetskih zavoda

23

Do spomenutog iznosa se dolazi tako što se prosječna plaća pomnoži s korigiranim brojem ljudi koji emigriraju (nisu svi radno sposobni, pa se vrši korekcija broja ljudi koji emigriraju), a zatim prilagodi multiplikatorom lične potrošnje.

Konkretni podaci za 2018. godinu pokazuju da je u Bosni i Hercegovini bruto dodana vrijednost po zaposlenom u prosjeku iznosila oko 16.320 eura, pri čemu je u Federaciji Bosne i Hercegovine nešto veća. Ipak, mi ćemo i dalje koristiti prosječan ukupni godišnji odliv ljudi iz Bosne i Hercegovine od 36.776 lica, odnosno posmatrano po entitetima, broj do koga se dolazi na bazi udjela stanovništva starijeg od 15 godina u ukupnom. Ovi kontigenti dodatno su korigirani prilagođenom starosnom strukturom, budući da sva lica koja odlaze nisu radno aktivna. Sljedeća pretpostavka je da glavni razlog njihovog odlaska, pronaći posao u struci i pronaći bilo kakav posao, nije postojao, odnosno da je dinamika privredne aktivnosti stvorila prostor za njihovo zapošljavanje, te da su tokom cijele 2018. godine imali status zaposlenih lica. Koristeći se prosječnim iznosom po radniku, dolazimo do oportunitetnog troška u pogledu izgubljene bruto dodane vrijednosti u Bosni i Hercegovini u iznosu od 550 miliona eura na godišnjem nivou. Posmatrano po entitetima, ovaj gubitak je najveći u Federaciji Bosne i Hercegovine 356,5 miliona eura, u Republici Srpskoj iznosi oko 182 miliona eura, dok je u Brčko distriktu 11,6 miliona eura. Ovo predstavlja direktan negativan efekt na nivo potencijalnog BDP-a. Kada govorimo o pristupu mjerenja potencijalnog BDP-a, treba imati u vidu da je riječ o konceptu kojim se mjeri maksimalno moguć ekonomski održiv nivo ekonomske aktivnosti uz upotrebu svih faktora proizvodnje (rada, kapitala i faktorske produktivnosti). U tom smislu ovaj gubitak ne treba izjednačavati sa gubitkom stvarnog BDP-a u 2018. godini, budući da je prouzrokovan odlaskom ljudi koji su emigrirali uglavnom zbog nemogućnosti da nađu adekvatan posao i time učestvuju u kreiranju dodane vrijednosti.

Drugim riječima, i pored raspoloživosti faktora rada, veoma je moguće da ovi ljudi ne bi bili uposleni u procesu stvaranja BDP-a.

Imajući u vidu da odlazak ovog broja ljudi znači i smanjenje ukupne potrošnje, odnosno pad agregatne tražnje, koja će u krajnjoj liniji utjecati na smanjenje obima proizvodnje i usluga, a samim tim i na bruto dodanu vrijednost, odnosno BDP, dolazimo do indirektnog utjecaja emigracionog toka na privrednu aktivnost. Koristeći podatke o prosječnoj godišnjoj neto zaradi i broju radno aktivnih lica koja su emigrirala, a zatim relaciju između lične potrošnje i kreirane novostvorene vrijednosti, ovaj indirektni efekt u Bosni i Hercegovini procjenjujemo na 117,5 miliona eura.²³ Posmatrano po entitetima, gubitak po ovom osnovu u Federaciji Bosne i Hercegovine je 74,2 miliona, u Republici Srpskoj 40,5 miliona, a u Brčko distriktu blizu tri miliona eura.

Pored direktnog i indirektnog utjecaja, u makroekonomskim analizama često se govori i o takozvanom induciranom utjecaju. Budući da se pod njim podrazumijeva veliki broj posrednih refleksija na privredne tokove, potpuna kvantifikacija je gotovo nemoguća. Naprimjer, ostanak ovog broja stanovnika u zemlji podrazumijeva i potrebu za većim brojem ljekara, profesora, stomatologa, frizera, koji bi opet svojim plaćama kreirali dodatnu agregatnu tražnju, koja bi opet dala impuls proizvodnji, pretvarajući cio ovaj tok u circulus vitiosus efekt koji je nemoguće u potpunosti sagledati i vrednovati. Odlazak ovog broja ljudi predstavlja oportunitetni trošak i za državu, u smislu izgubljenih poreskih prihoda u budućnosti.

Ovdje se, prije svega, misli na poreze na dohodak, doprinose za socijalno osiguranje, PDV i akcize kao najizdašnije budžetske prihode. Koristeći se raspoloživim podacima o broju radnika, ukupnoj ličnoj potrošnji, budžetskim prihodima i njihovim međusobnim relacijama, ovaj iznos procjenjujemo zbirno na ukupno 143,2 miliona eura²⁴, odnosno po entitetima – u Federaciji Bosne i Hercegovine 88,4 miliona eura, u Republici Srpskoj 51,4 miliona te u Brčko distriktu 3,4 miliona eura.

Kako se radi o novcu koji bi putem državne kase u narednoj iteraciji bio pretočen u potrošnju (robe i usluge, kapitalna ulaganja, rast plaća i penzija), čime bi također stimulatивно djelovao na privrednu aktivnost, i ovaj utjecaj također svrstavamo u grupu induciranih efekata i služeći se ocijenjenim fiskalnim multiplikatorom, procjenjujemo ga na 43 miliona eura u Bosni i Hercegovini, odnosno na 26,5 miliona u Federaciji Bosne i Hercegovine, 15,4 miliona u Republici Srpskoj i jedan milion eura u Brčko distriktu.

Dobijeni rezultati pokazuju da je direktno i indirektno, uslijed nemogućnosti da se godišnji odliv stanovništva spriječi njihovim zapošljavanjem, generiran godišnji gubitak potencijalnog BDP-a u iznosu od oko 710 miliona eura. Ovaj gubitak najveći je u Federaciji Bosne i Hercegovine i iznosi 457 miliona eura, u Republici Srpskoj je 238 miliona, a u Brčko distriktu oko 15 miliona eura. Jednostavno rečeno, svaki radno aktivni stanovnik emigriranjem iz Bosne i Hercegovine sa sobom u prosjeku odnese preko 21 hiljadu eura na godišnjem nivou nekog budućeg potencijalnog godišnjeg BDP-a koji je mogao biti ostvaren da su privredni tokovi omogućavali njihovo produktivno zapošljavanje.

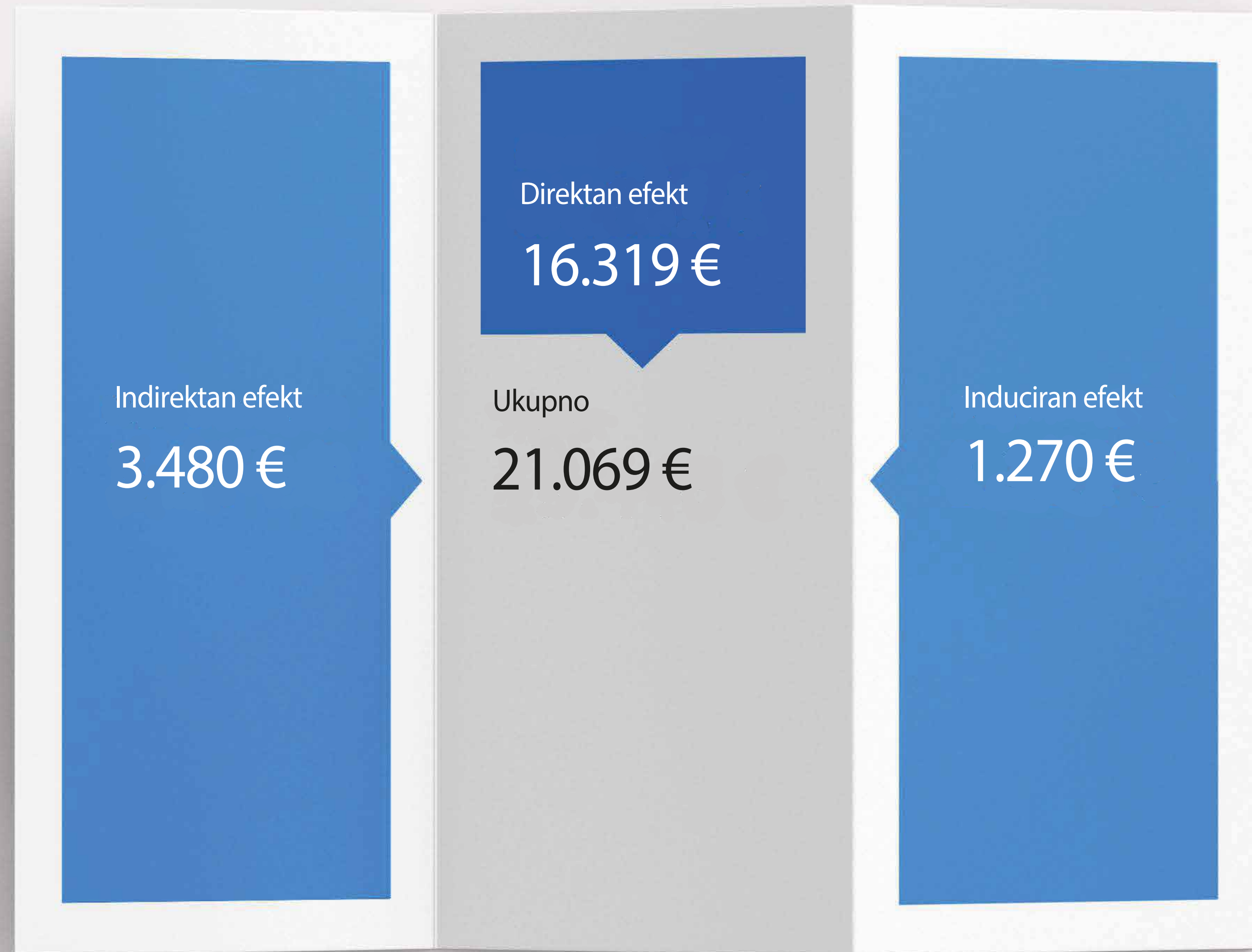
24

Do spomenutog iznosa se dolazi tako što se posmatra razlika između prosječne bruto i neto plaće kako bi se dobio iznos poreza na zarade i doprinose koje bi država prihodovala. Također, u obzir se uzimaju i drugi fiskalni prihodi koji bi proistekli iz činjenice da se neto plaća koristi i u svrhu potrošnje – prije svega, PDV i akcize kao najizdašniji budžetski prihodi. Nakon čega se sve korigira fiskalnim multiplikatorom koji je karakterističan za male i otvorene privrede (pretpostavka je da fiskalni multiplikator iznosi 0,3; vidjeti: IMF Working paper: Fiscal Policy Multipliers in Small Countries by Ali Alich, Ippei Shibata and Kadir Tanyeri).

Efekt migracija na ekonomsku
aktivnost za Bosnu i Hercegovinu²⁵
po osobi, u EUR

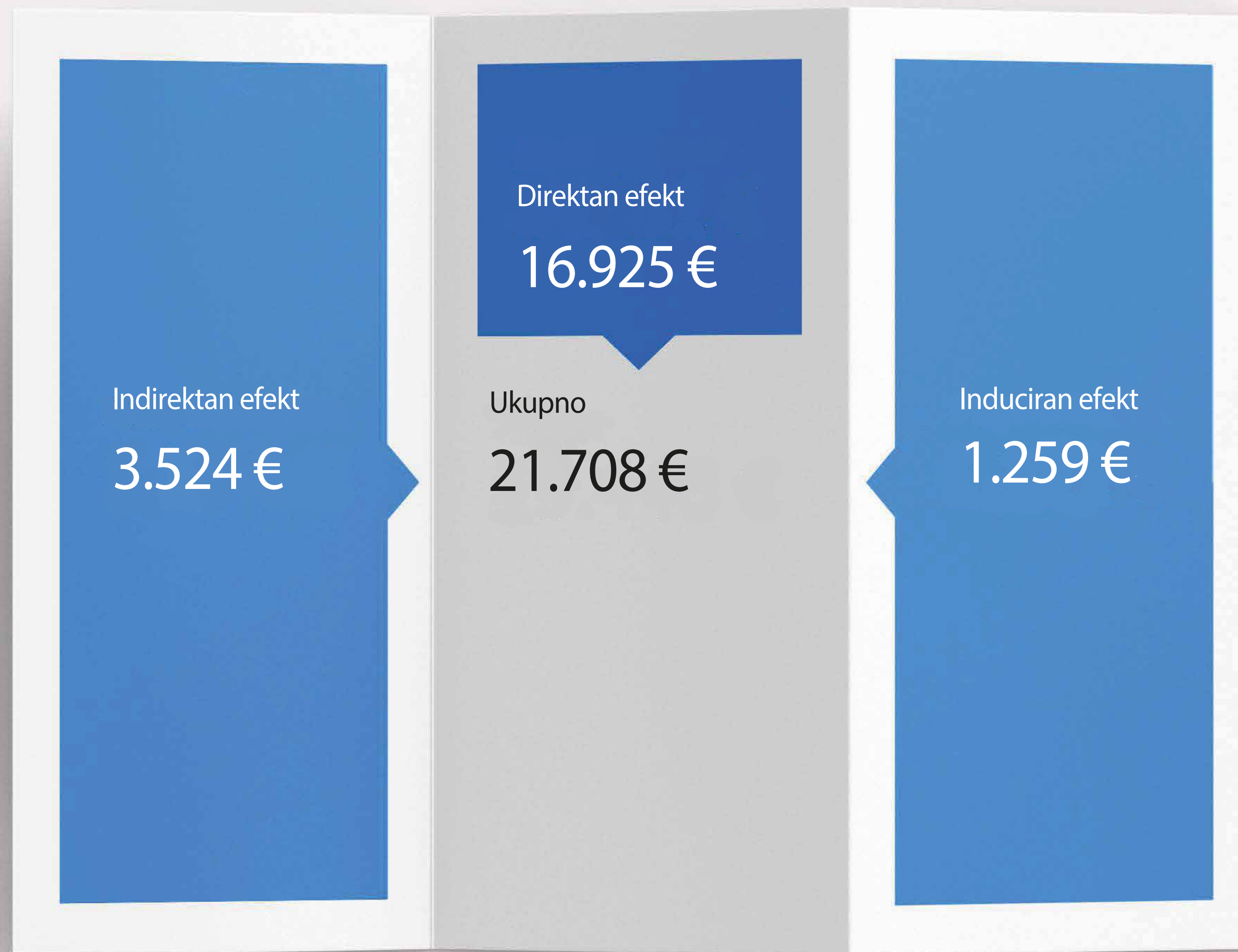
25

Prikazani su ponderirani prosjeci.

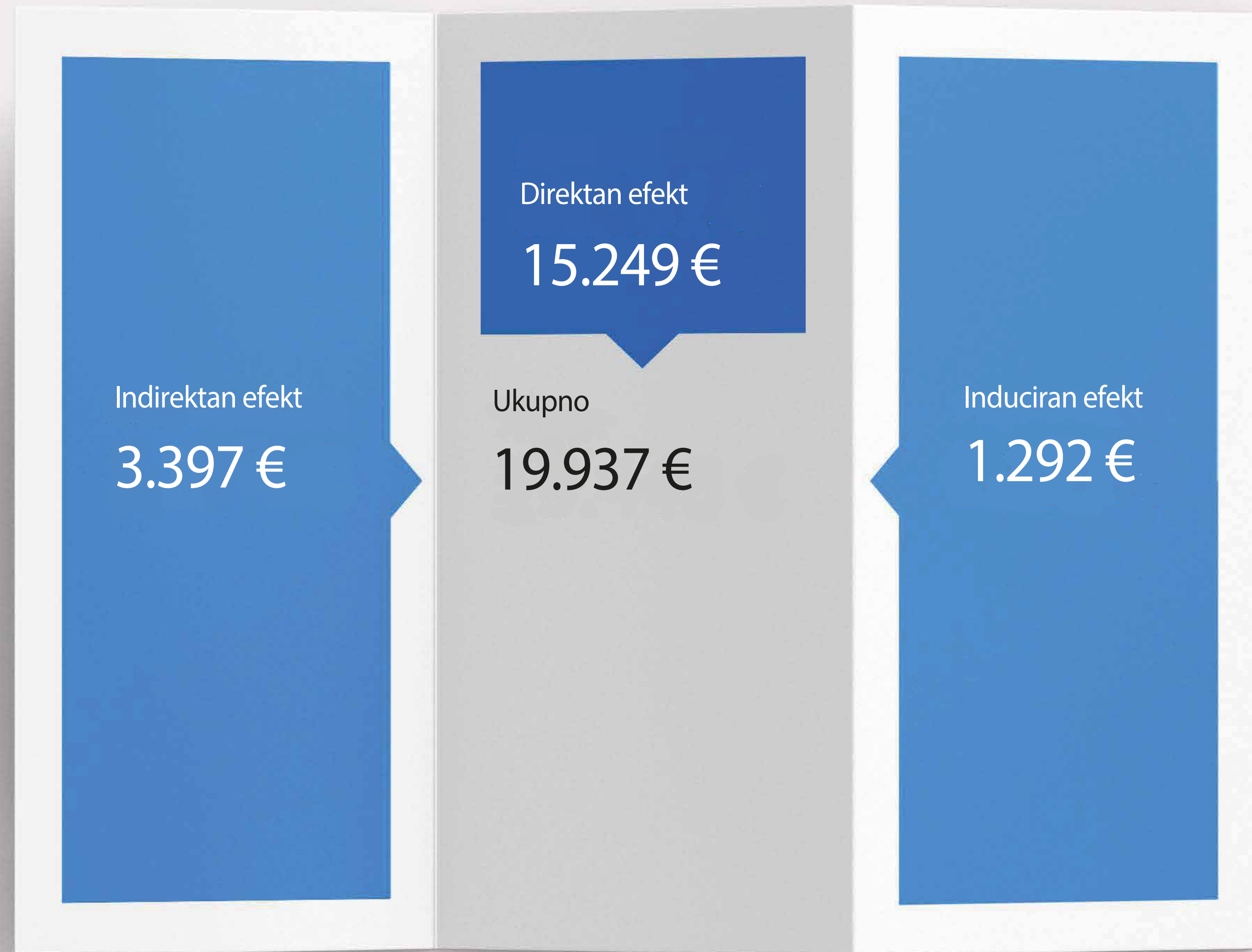
Izvor: Obračun autora

Efekt migracija na ekonomsku
aktivnost za Federaciju Bosne i Hercegovine
po osobi, u EUR

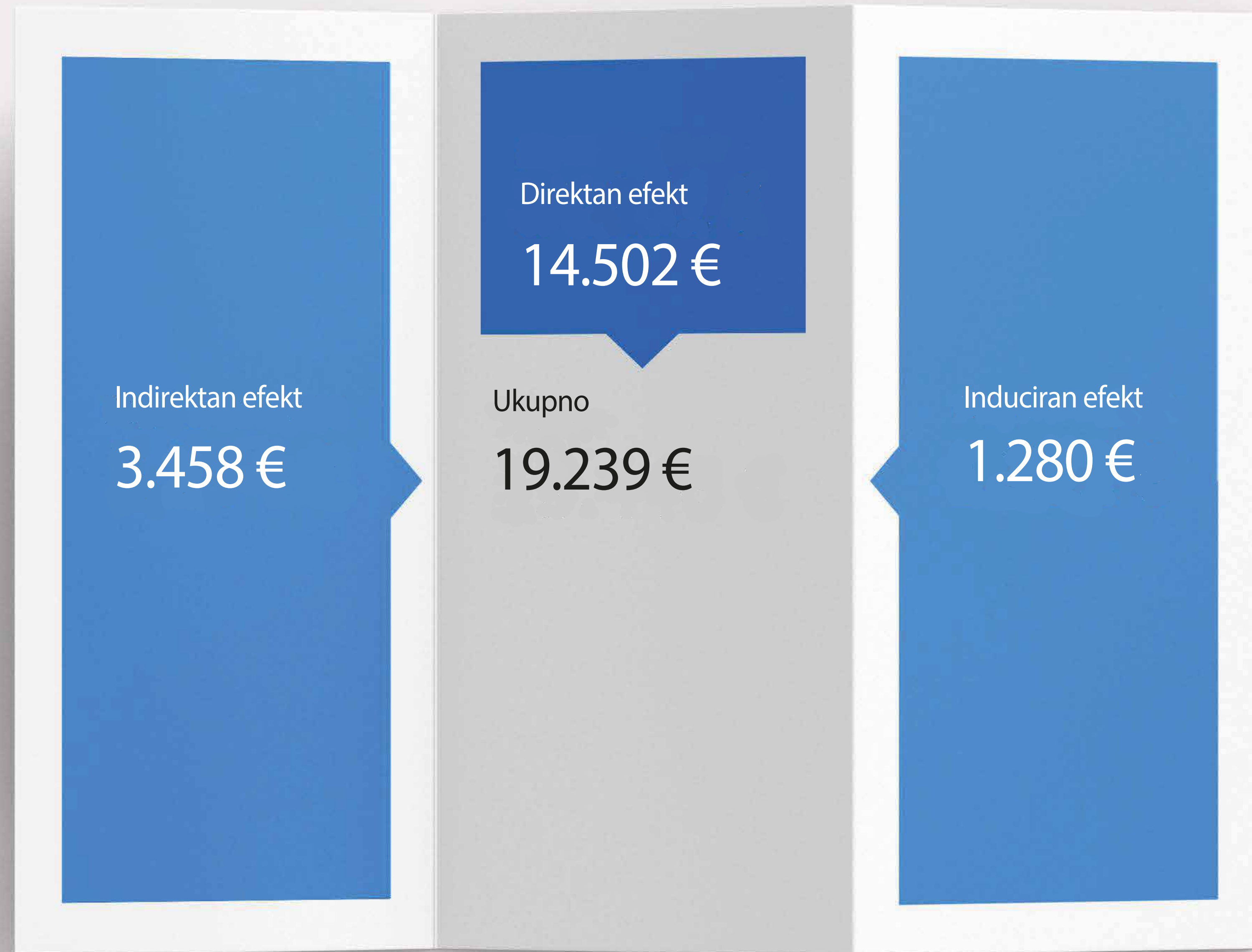
Izvor: Obračun autora

Efekt migracija na ekonomsku
aktivnost za Republiku Srpsku
po osobi, u EUR

Izvor: Obračun autora

Efekt migracija na ekonomsku
aktivnost za Brčko distrikt
po osobi, u EUR

Izvor: Obračun autora

Ekonomska korist migracije stanovništva

3.3.

Iako međunarodne migracije izazivaju političke kontroverze, s aspekta ekonomije one su potpuno opravdane. Prema riječima generalnog sekretara Ujedinjenih nacija Antonija Guterša (Antonio Guterres), migracije su snažan izvor ekonomskog rasta, dinamike i razumijevanja koje omogućavaju milionima ljudi da potraže nove prilike i donesu korist i državama u koje se doseljavaju i zajednicama iz kojih dolaze.

Posmatrano iz ugla razvijenih zemalja u koje migranti dolaze, korist je očigledna, jer migranti doprinose povećanju prihoda po stanovniku i životnom standardu. Visokokvalificirani migranti donose raznovrsne talente i stručnost, dok niskokvalificirani migranti popunjavaju osnovna zanimanja za koja nedostaje radna snaga.

Pokušali smo kvantificirati negativne ekonomske efekte kroz troškove obrazovanja osoba koje emigriraju, kao i oportunitetni trošak u smislu izgubljene buduće koristi i kvantifikacije utjecaja na BDP, ali neizostavan je osvrt i na pozitivne utjecaje ovih procesa. Identifikacija mogućih pozitivnih efekata je samo prvi korak pri njihovom punom dostizanju, odnosno materijalizaciji.

Najznačajniji benefit emigracionog toka jesu doznake. Radi se o novčanim sredstvima transferiranim od lica koja su emigrirala, ka njihovim porodicama i drugim bliskim osobama u zemlji porijekla. Njihov priliv poboljšava kvalitet života primaoca, ali i značajno utječe na ekonomiju zemlje kakva je Bosna i Hercegovina.

S obzirom na brojnost svoje emigracije, po visini učešća doznaka u BDP-u, Bosna i Hercegovina se nalazi u samom vrhu evropskih zemalja, od preko 8% BDP-a. Šire posmatrano, ukoliko pored doznaka radnika uzmemo u obzir i druge izvore, kao što su ostali lični transferi, primanja po osnovu penzija, kao i prihodi od rada bosanskohercegovačkih rezidenata od privremenih poslova u inozemstvu, učešće u BDP-u prelazi 14,5%.²⁶

Pretpostavlja se da neformalnim kanalima i u gotovinskim iznosima u Bosnu i Hercegovinu stiže znatno veći iznos novčanih sredstava koji nije moguće evidentirati. Doznake radnika iz inozemstva mnogostruko su veće od direktnih stranih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu koja iznose oko 400 miliona eura²⁷, što znači da je priliv od doznaka i ostalih personalnih primanja iz inozemstva bio šest puta veći.

26

Obračun autora na osnovu baze podataka Međunarodnog monetarnog fonda - Balance of Payments and International Investment Position Statistics

<https://data.imf.org/?sk=7A51304B-6426-40C0-83DD-CA473CA1FD52&slid=1542640458779>

27

Ibid

Doznake iz inozemstva, u mil. EUR

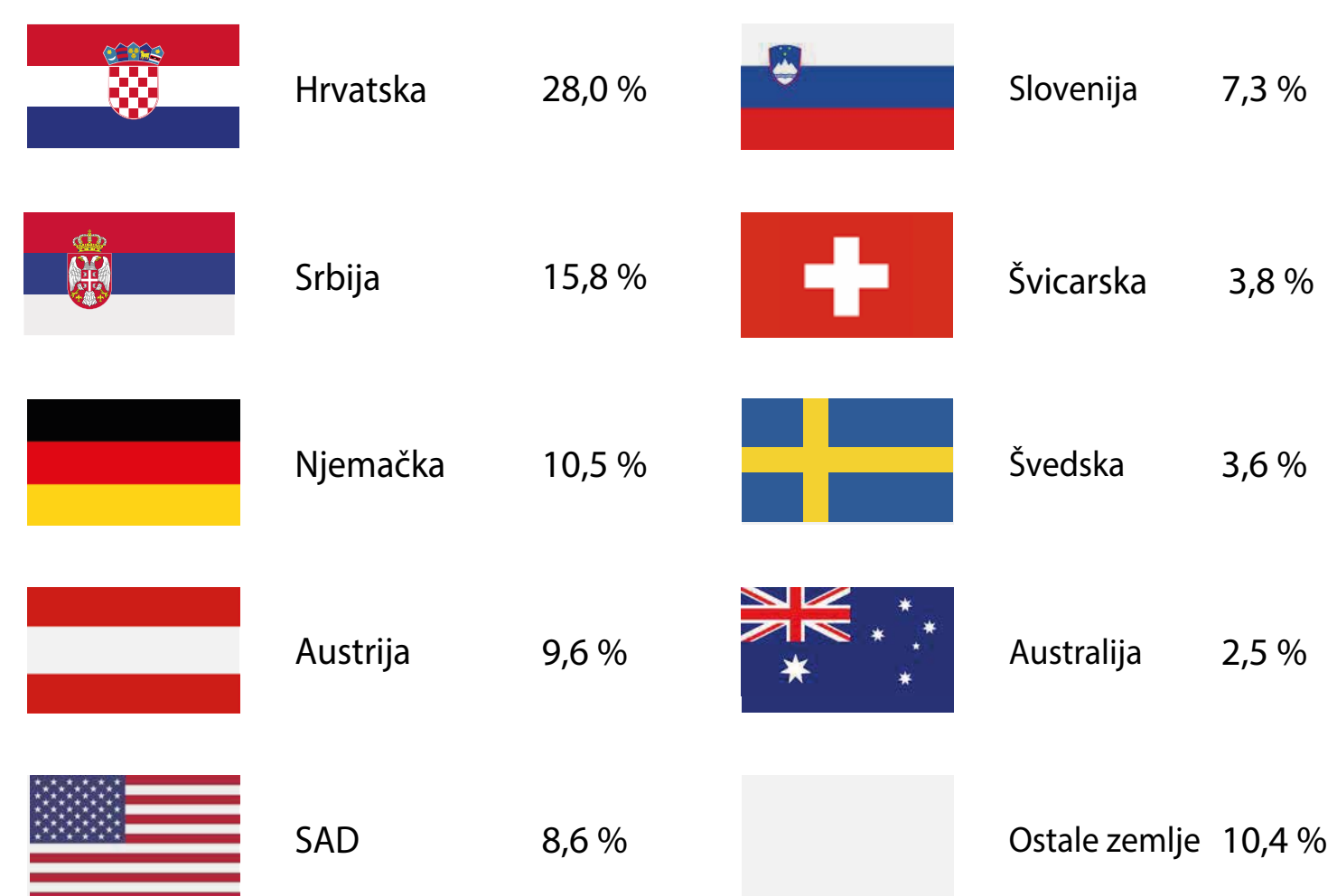
Izvor: Balance of Payments and International Investment Position Statistics, baza podataka MMF-a

Ostali transferi i prihodi od rada iz inozemstva, u mil. EUR

Izvor: Balance of Payments and International Investment Position Statistics, baza podataka MMF-a

Struktura priliva transfera iz inozemstva po zemlji porijekla, %

Izvor: Bilateral Remittance Matrix 2017, baza podataka Svjetske banke

Prema podacima Svjetske banke, najviše transfera iz inozemstva stiže iz Hrvatske 28% i iz Srbije oko 16%. Zatim slijede Njemačka sa oko 10,5% i Austrija sa 9,6%. Značajan izvor doznaka jesu i SAD i Slovenija²⁸.

Ovako visok priliv iz inozemstva direktno utječe na smanjenje deficita tekućeg računa. Zahvaljujući njemu dio domaće privrede se održava u životu, jer on omogućava domaću potrošnju iznad realnih domaćih potencijala i potrošačke moći kakva bi bila bez inozemnih priliva. Ipak, za kvantifikaciju utjecaja doznaka na privrednu aktivnost neophodno je sagledati strukturu njihove alokacije.

Prema Anketi o potrošnji domaćinstva (2015)²⁹, novac iz inozemstva, prema vlastitim izjavama, dobija približno svako dvadeseto domaćinstvo u Bosni i Hercegovini. Doznake u prosjeku čine više od trećine ukupnih prihoda domaćinstava koja ih primaju, međutim, one predstavljaju novčanu pomoć porodicama u svrhu lične potrošnje ili podizanja standarda i pretežno se troše za prehrambene artikle te za odjeću i kozmetiku. Takva je situacija u oba entiteta, dok se u Brčko distriktu, pored prehrambenih artikala, novac od doznaka koristi i za štednju.

28

Bilateral Remittance Matrix 2017,
baza podataka Svjetske banke

29.

Anketa o potrošnji domaćinstva 2015,
Agencija za statistiku BiH, 2018.
[http://bhas.gov.ba/data/
Publikacije/Bilteni/2018/
CIS_01_2015_Y1_0_BS.pdf](http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018/CIS_01_2015_Y1_0_BS.pdf)
strana 74

Alokacije transferiranih sredstava nameću zaključak da ona imaju važnu ulogu u nacionalnoj ekonomiji, ali se ne mogu posmatrati kao generator budućeg razvoja ili dodatnog rasta sve dok investiciona komponenta ne bude znatno jača. Ipak, interakcija države sa dijasporom u velikoj mjeri je nesistematska i nestrukturirana, u smislu podsticaja koji bi pomogli usmjeravanje investicija u pravcu društveno-ekonomskog razvoja.

Investitorima iz dijaspore potrebno je pružiti podsticaj za ulaganja, i to najprije osigurati adekvatnu poslovnu i političku klimu, a zatim i podršku u smislu pružanja poslovnih usluga te olakšavanja ulaganja. Također, sve češće se susrećemo s upozorenjima da će uskoro ovaj izvor finansiranja tekućeg računa početi da opada uslijed promjene prirode migracija u kojoj sada prevladava iseljenje porodica i prirodnim nestajanjem starijih generacija koje su predmet brige dijaspore, odnosno primaoci doznaka.

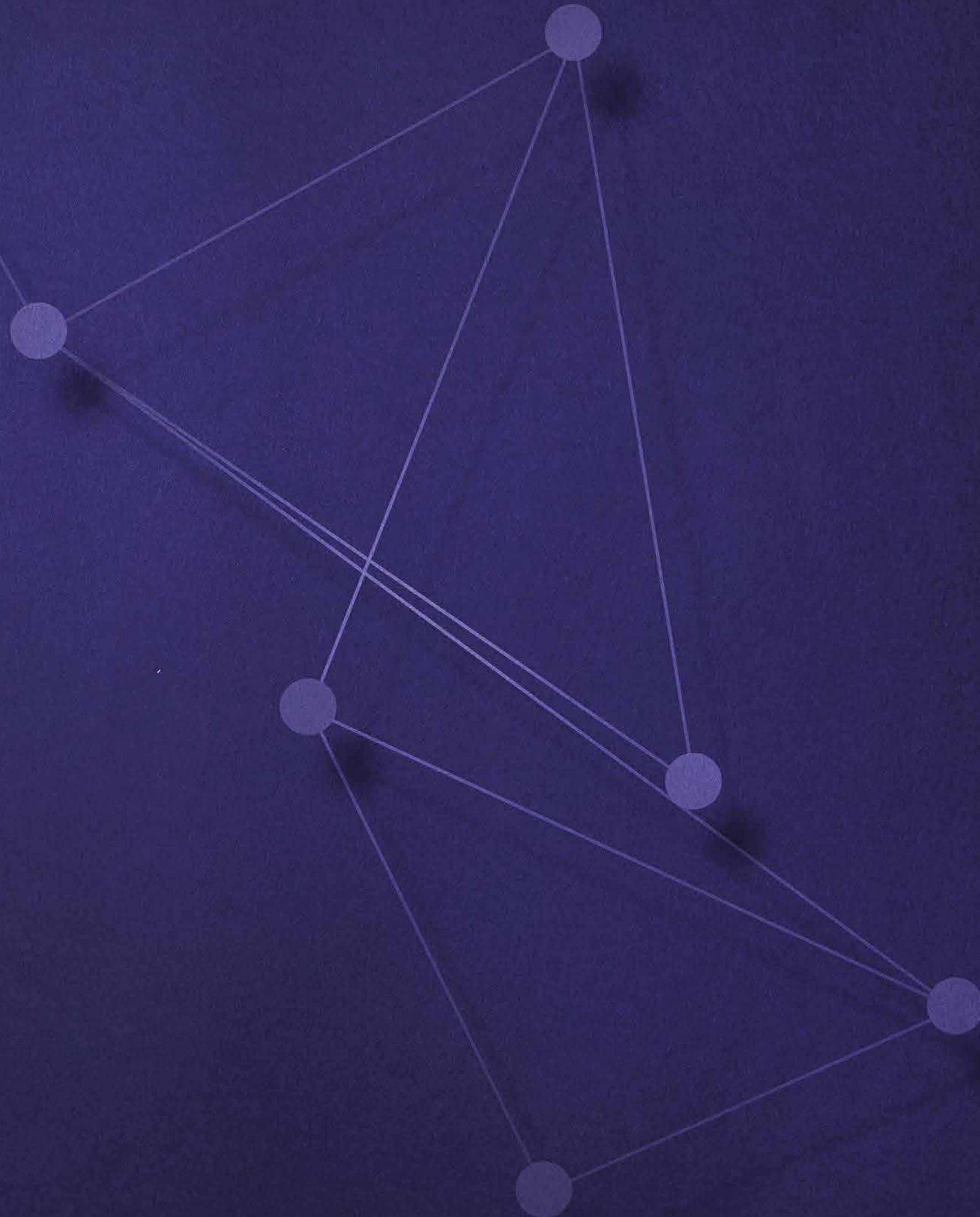
Pored doznaka, benefit koji se relativno brzo vidi jeste činjenica da se migracijama smanjuje broj nezaposlenih u zemlji, ne samo uslijed odlaska dijela nezaposlenog stanovništva, već i time što radna mjesta onih koji su emigrirali mogu zauzeti lica koja su do sada bila nezaposlena.

Globalizacija i modernizacija poslovanja omogućili su daleko lakšu prenosivost cjelokupnih biznisa u uslužnom sektoru te su doveli do uspostavljanja trenda tzv. transfera poslova. Ovi slučajevi zabilježeni su posebno u godinama neposredno nakon svjetske ekonomske krize. Naime, suočeni s neophodnošću smanjenja troškova poslovanja, među ostalim, i troškova radne snage, zakupa prostora i pratećih troškova, mnoge kompanije iz sektora usluga su selile svoje poslove u zemlje u razvoju. Ispostavilo se da su migranti u tim kompanijama upravo bili glavna karika povezivanja sa zemljom maticom.

Proaktivna uloga države u kreiranju afirmativnih uvjeta za intenziviranje ovakvih aktivnosti svakako bi u doglednoj budućnosti značajno uvećala njihov značaj na rast i na razvoj nacionalne ekonomije.

Također, znanje i vještine se mogu vratiti u zemlju kroz različite procese. U teoriji se sve češće spominju različiti koncepti, kao što su transfer, cirkulacija ili prelivanje znanja. Dijaspore ili povratnici koji ostaju vezani uz svoju zemlju ili njoj posvećeni, često u službu stvaranja profita stavljaju svoje preduzetničke, organizacione ili menadžerske vještine koje su stekli u inozemstvu. Kroz različite oblike transnacionalne prakse oni mogu istovremeno ostati povezani sa svojom i drugim zemljama, odnosno s ljudima, stvarajući mreže koje podstiču difuziju naprednih tehnologija, načina upravljanja, savremene trgovine, pružanja usluga i sl. I bez stalnog povratka u maticu, održavanjem jakih veza s onima koji su ostali, dijaspora može imati pozitivan utjecaj na norme ponašanja. Neformalno prelivanje usvojenih standarda i vrijednosnih ljestvica može praviti latentni pritisak na institucije i doprinijeti unapređenju cjelokupnog sistema.

4. Zaključak

Ova studija je pokazala da Bosna i Hercegovina dijeli sudbinu regiona o pitanju migratornih kretanja i suočava se s intenziviranim procesom iseljavanja mladih i visokoobrazovanih. Tradicija iseljavanja s ovih prostora i još uvijek jake veze dijaspore s maticom, dodatno olakšavaju intenziviranje ovog procesa.

Ukoliko se trend iseljavanja nastavi, to će u budućnosti donijeti niz socioekonomskih problema od kojih su neki već danas primijetni – pritisci na penzione fondove, na zdravstvene službe i službe socijalne zaštite, smanjenje potencijalnog rasta BDP-a uslijed pogoršanja faktora ljudskog kapitala, poremećaji na tržištu radne snage na strani ponude itd.

Ovaj rad imao je za cilj da pruži osnovu adekvatnom sagledavanju efekata intenziviranog procesa iseljavanja. Također, namjera je da nalazi ovog rada animiraju javnost i pokrenu aktivnosti koje će upravljati migracionim tokom u mjeri u kojoj je to moguće. Dobijeni rezultati i metodološki pristup dobra su osnova za dalja detaljnija istraživanja, za šta je neophodno osigurati detaljnije podatke o broju iseljenih lica te o starosnoj i obrazovnoj strukturi emigracionog kontigenta.

Analizom i ukrštanjem raspoloživih podataka u ovom istraživanju dolazi se do značajnih nalaza. Naime, lica koja napuštaju BiH sa sobom, pored znanja i iskustava koja su stekli, „nose“ i ne tako malu vrijednost uloženi sredstava u njihovo obrazovanje. Emigriranjem ljudi ova ulaganja umjesto investicija poprimaju karakter troška, budući da se stečena znanja i vještine materijaliziraju u drugoj zemlji. Ovaj trošak dodatno biva uvećan činjenicom da te osobe ne doprinose ekonomskoj aktivnosti u svojoj zemlji ni kao proizvođači, niti kao potrošači, te direktno utječu na smanjenje potencijala bosanskohercegovačke ekonomije.

Nedostatak ljudskog kapitala, u ne tako dalekoj budućnosti, u mnogome može opredijeliti ekonomsku sudbinu zemlje i životni standard stanovništva Bosne i Hercegovine.

Istovremeno, novac koji emigranti šalju svojim srodnicima u BiH godinama unazad, višestruko prevazilazi strane direktne investicije. Kada se njima pridodaju i ostali personalni prilivi koji imaju porijeklo iz inozemstva poput inopenzija, zarada po osnovu sezonskih poslova i slično, taj iznos dostiže skoro 2,5 mlrd. eura. Svakako da to ima značajan utjecaj na životni standard stanovništva.

Međutim, njihov doprinos ekonomskom razvoju zavisi od vrste potrošnje koju finansiraju, a u BiH su prevashodno usmjerene na ličnu potrošnju, odnosno na finansiranje osnovnih potreba stanovništva te nemaju utjecaj na ukupni ekonomski rast kakav bi mogle kada bi investiciona komponenta bila dominantna. Također, pozitivni efekti priliva novca iz inozemstva u vidu doznaka imaju tendenciju pada s obzirom na činjenicu da veza dijaspore s maticom slabi uslijed sve izraženijeg trenda iseljavanja cijelih porodica.

Upravo zato što intenzivna mobilnost radne snage predstavlja globalni trend, jasno je da se ovaj proces ne može zaustaviti ili preokrenuti, ali se može ublažiti i u značajnoj mjeri iskoristiti. Višedimenzionalnost fenomena migracije upravo podrazumijeva i niz pozitivnih faktora čije je efektuiranje potrebno osigurati aktivnim mjerama države. Jačanje veza s dijasporom kroz nove tehnologije i kanale komunikacije, kreiranje interaktivnih platformi za razmjenu iskustava, ideja i poslovnih ponuda, stimuliranje investiranja u privredni sistem matice, transfer znanja i tehnologija, trebaju biti ciljevi visoko postavljeni u agendi radnih tijela koja će se baviti migracionim tokom.

Literatura

- Anketa o potrošnji domaćinstva 2015, Agencija za statistiku BiH, 2018.
- http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=113&lang=en
- Anketa o radnoj snazi 2013, Agencija za statistiku BiH, 2013. http://www.bhas.ba/ankete/BHAS_Ars_BH_press.pdf
- Anketa o radnoj snazi 2018, Agencija za statistiku BiH, 2018. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf
- Tematski bilten „Demografija“, Agencija za statistiku BiH, 2010. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf
- Rezultati popisa iz 2013, Agencija za statistiku BiH, 2016. http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_SR.pdf
- Izvještaj o provedbi politike o saradnji sa iseljeništvom za 2018. godinu, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2019. https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2018/02/Izvestaj-o-provedbi-Politike-za-2018_11.3..pdf
- Siromaštvo i radničko siromaštvo u Bosni i Hercegovini, »Socijalna kriza u BiH – siromaštvo i socijalna nejednakost – Šta raditi?«, Dr. Žarko Papić, 2017.
- Emigration study BOSNIA AND HERZEGOVINA, Editor Muris Čičić, Sarajevo, 2019. <http://cis.unsa.ba/wp-content/uploads/2020/02/Zbornik-Migracije-s-cipom-za-stampu3.pdf>
- Collier Paul, Exodus: How Migration is Changing Our World. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Organization for Economic Co-operation and Development, International Migration Outlook 2019.
- Macro Poverty Outlook, Europe and Central Asia Spring Meetings, World Bank, 2019.
- FES Youth Studies Southeast Europe 2018/2019, FES
- System of National Accounts 2008, EC, IMF, OECD, UN, WB, 2009.
- Stanković, Vladimir, Serbia in the Process of Foreign Migrations, SORS, 2014.

WESTMINSTER
FOUNDATION FOR
DEMOCRACY

Western Balkans
Democracy Initiative

